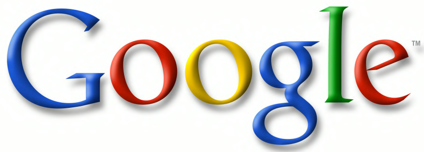
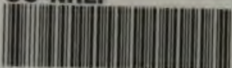

M. TULLII CICERONIS

CATO MAIOR DE SENECTUTE ET LAELIUS DE AMICITIA.

K POTŘEBĚ ŠKOLNÍ

VYDAL

ROBERT NOVÁK.

Druhé vydání.

V PRAZE.
NÁKLADEM A. STORCHA SYNA.
1899.

M. TULLII CICERONIS

CATO MAIOR DE SENECTUTE ET LAELIUS DE AMICITIA.

K POTŘEBĚ ŠKOLNÍ

VYDAL

ROBERT NOVÁK.

Druhé vydání.

V PRAZE.

NÁKLADEM A. STOŘCHA SYNA.

1899.

TISKEM K. BELLMANNA V PRAZE.

ÚVOD.

FILOSOFIE U ŘÍMANŮ PŘED CICERONEM.

Spisovatelská činnost Ciceronova v oboru filosofie byla nemalá a zasluhuje tím více uznání, čím méně do jeho doby psáno bylo o otázkách filosofických od jeho krajanů.

Římané teprve v druhém století př. Kr., kdy po ukončení druhé války s Karthagiňany a po překonání říše syrské a makedonské styky jejich s Řeckem staly se živější, počínali seznamovati se s myšlenkami čelnějších filosofů řeckých. Velice napomáhalo tomu, že usazovali se v středu jich nejen grammatikové a rhetorové řečtí, nýbrž i filosofové, kteříž vědychtivým z nich nauky filosofické vykládali. Též různá poslanectva, jež časem vysílaly obce řecké po zrušení spolku aitolského a achajského ve svých záležitostech k senatu římskému, leckdy v směru tom byla činna. Tak zvláště důležit jest pobyt poslanectva athenského v Římě r. 155, skládajícího se ze tří proslulých filosofů, akademika Karneada, peripatetika Kritolaa a stoika Diogena. Neboť mužové ti vyřídivše poslání své, užili prázdné chvíle k veřejným přednáškám rázu filosofického. Krásná jejich forma i nový obsah myšlenkový poutaly velice mládež římskou a nadechly ji pro řeckou nauku. Ovšem naráželo šíření literatury hellenské vůbec a filosofické zvláště na odpor mnohých Římanů novotám nepřejících, jako Catona staršího; neboť ve své neprozíravosti majíce známost cizího písemnictví za škodnou občanstvu nechtěli, aby mládež vychovávána byla novým směrem, od starořímského způsobu od-

chylným. Ale odpor ten byl marný. Filosofie řecká přes něj šířila se půvabností svou v občanstvu římském, oporu majíc v nejedné rodině vznešené a mocné, jako Scipionů, Laeliů, Scaevolů a j., kteří přesvědčeni byli o vysoké ceně vzdělanosti hellenské i o užitku, jejž tato přinésti může obci římské, jemnějšího vzdělání na ten čas ještě postrádající. Ku konci století druhého př. Kr. vidíme filosofii řeckou aspoň v lepších kruzích římských již tak zdomácnělou, že pokládá se vedle rhetoriky za podstatnou část jemnějšího vzdělání mládeže. A z počátku prvého století př. Kr. mnozí nepřestávajíce na výkladech, jež podávali jim různí učitelé řečtí v Římě usedlí, odebírali se do Řecka, by tam navštívili proslulá učeliště filosofická, jako především Atheny a Rhodos, i napojili se u prvních mistrů řeckých naukou filosofickou.

Ze soustav filosofických tehdy v Řecku platných zamlouvala se Římanům nejvíce soustava stoická, a to jednak svou vážnou mravoukou — učiliť stoikové, že nejvyšší dobro jest cnost (*virtus*) a největší zlo špatnost — jednak svým praktickým směrem; neboť dle učení stoického povinností každého občana jest účastniti se prací obce se týkajících, starati se o zachování řádů politických a zákonů, ano i, káže-li potřeba, život za obec obětovati, ježto jen ve státě cnost může nejlépe se rozvíjeti a osvědčovati. Též na prospěch jí bylo, že poměrně nejvíce ústupků činila positivnému náboženství římskému. Prvý, jenž stoicismu v Římě průchod zjednal, jest bystrozraký stoupenec jeho Panaitios, který v domě Scipiona mladšího přebýval a vyučoval, druhý pak proslulý jeho žák Poseidonios. Oba tito stoikové krajnosti, v něž starší hlasatelé nauky té, jako Zenon a Chrysippos, zabíhali, valně zmírnili a římským zvykům a mravům přizpůsobili. Od dob mladšího Scipiona jsou nejmnožší státníci a právníci římští stoiky, tak zejména mladší Laelius, Q. Aelius Tubero, C. Fannius, P. Rutilius Rufus, oba právníci Q. Mucius Scaevola augur i pontifex, za doby Ciceronovy Ser. Sulpicius Rufus a Cato mladší, zvaný Utický.

V

Vedle stoicismu měly dva druhé systemy, epikureismus a nová akademie, v Římě své stoupence. Učení epikurské doporoučelo se mnohým tím, že snadno bylo pochopitelno a přístupno, že forma výkladu jeho byla prosta velikého počtu filosofických terminů i jemných logických závěrů. Jiné lákala Epikurova zásadní věta, arci ne zcela správně pojímaná, že největší dobro jest rozkoš, největší zlo bolest; očekávalit od filosofie té jakýsi návod k životu radostnému a požitků plnému. Zástupcem filosofie této jest v literatuře římské již básník Q. Ennius, za doby Ciceronovy jakýsi Rabirius, Catius, Amafinius, především však T. Lucretius Carus (žil od r. 97—53), jenž v básni *de rerum natura*, dosud zachované, učení Epikurovo nadšeně hlásal.

Nová akademie, podávající učení Platonovo v některých věcech od Karneada, Filona z Larissy a jiných změněné, docházela přízně svým probabilismem a skepticismem, učením, že jen pravděpodobnosti (probabilitas) v našem poznávání a bádání lze dosíci, ne pak jistoty a pravdy samé, poněvadž vnímání smyslové jest nespolehlivo a pojmy rozumové nepevny, že tudy radno jest zdržovati se výroků rozhodně co tvrdících (*ἐπέχειν, ἐποχή*). Neb soustava ta byla pak prospěšná při řečnické činnosti na soudech i v hromadách lidu a senatu, schvalujíc v každé věci *pro* i *contra* mluviti (in utramque partem disputare). Přivrženci tohoto směru jsou C. Aurelius Cotta (kons. r. 75), L. Lucullus, L. Tubero i proslulý polyhistor M. Terentius Varro.

Méně rozšířen byl system peripatetiků, držících se filosofie Aristotelovy. K němu hlásili se zejména M. Piso (kons. r. 61) a M. Licinius Crassus (kons. r. 70).

Velmi mnozí ze vzdělaných Římanů nerozhodovali se však ani pro ten ani pro onen system výhradně, nýbrž vybírali z každé soustavy, co se jim pro skutečný život zdálo užitečným a potřebným; byli eklektiky (od *ἐκ-λέγειν* = vy-bírati). Takovýto eklekticismus zastupoval i Cicero.

CICERONOVA STUDIA A DÍLA FILOSOFICKÁ.

Cicero pěstoval studia filosofická již od mládí, zprvu ovšem jen z praktických příčin, jako prostředek k náležitému vzdělání se v řečníka. Poslouchal nejprve epikurovce Faidra, pak stoika Diodota, jenž seznámil jej s uměním dialektickým, velmi potřebným nastávajícímu řečníku, zvláště však slyšel Filona z Larissy, jenž r. 88 před nepokoji války s Mithridatem z Athen do Říma se utekl a tam pak vyučoval. Než nepřestal na učitelích těch, nýbrž když r. 79 za sesílením vetchého zdraví svého na východ se odebral, obcoval v Athenách přednáškám epikurovce Zenona a akademika Antiocha z Askalonu, na Rhódu pak horlivým žákem byl stoika Poseidonia. Studií těchto nespouštěl s mysli, ani když nastoupil dráhu politickou a hojnými pracemi veřejnými zabrán byl: i tu jednak četbou, jednak hovory s muži hlubšího vzdělání, jako s M. Porciem Catonem mladším a M. Juniem Brutem, tříbil názory své filosofické a zdokonaloval se v oboru tom. Shledávalť ve filosofii nejen výbornou podporu v činnosti své řečnické a politické, nýbrž čerpal z ní též návod, jak nejlépe zaříditi jednání své, a útěchu, když doléhaly naň mnohé chvíle strastné a těžké. K spisovatelské činnosti ve filosofii přistoupil však, nehledíme-li ovšem k některým překladům z Platona (Protagoras) a Xenofonta (Oeconomicus), jež zdělal ještě mlád jsa, teprve ve věku pokročilém, jednak po svém vyhnanství mezi lety 54—51, kdy skládal spisy rázu filosoficko-politického, a to knihy o státě (de re publica libri sex) a o zákonech (de legibus libri tres), jednak po válce mezi Caesarem a Pompejem na samém sklonku života svého r. 45 a následujícího. Tato doba poslední byla proň zvláště neutěšená. Nemohlť života politického se již účastniti, ježto veškeru moc státní Caesar sám soustředil v rukou svých, a soukromé poměry neposkytovaly mu též radostí; mnohý měl tu ve své rodině zármutek, zejména smrt vroucně milované dcery

Tullie, jež r. 45 se udála, dotkla se ho velmi bolestně. Aby potěchy došel v trudném postavení svém, oddal se horlivě studiu filosofie i nejen prohloubil, nýbrž také valně rozšířil dosavadní své vědomosti v směru tom. Zároveň jal se skládati různé rozpravy filosofické, hodlaje jimi krajany své zevrubněji s výsledky filosofů řeckých seznámiti a zároveň písemnictví římské, kteréž dosud v odvětví tom velikou vykazovalo pustotu, obohatiti, jazyk pak latinský pro abstraktní výklad filosofický způsobilým učiniti a terminologií příslušnou opatřiti. Jeho literarní plodnost ve filosofii byla tehdy veliká, ano podivu hodná. Během dvou téměř let složil celou řadu knih probírajících četné otázky z ethiky, fysiky i nauky týkající se našeho poznávání. Ovšem nejsou to plody samostatné, nýbrž na největším díle podávající myšlenky mistrů řeckých, jichž díla již dříve z nějaké části byl excerpoval a studoval. Ale jsou to přece práce velmi záslužné, které pro literaturu římskou nejen za jeho doby, nýbrž i později význam měly veliký, spisy, jež po celý středověk pro ušlechtilý svůj obsah hojně se četly a jež pro poznání řecké filosofie při nedostatku spisů jiných i pro nás svrchovaně jsou důležity.

Úvodem k nim byl ztracený nyní spis *Hortensius*, kde ukázáno k užitečnosti a důležitosti filosofie vůbec i vyvráceny námitky, jež se činily proti pěstování jejímu. Následovala *Paradoxa stoicorum*, obsahující výklad o šesti základních větách stoiků. Z oboru dialektiky vážena jsou *Academica*, probírající otázku, pokud jest člověku poznání možno a jak se to děje. Do fysiky zasahují tři knihy *de natura deorum*, v nichž pojednává se o původu a udržování světa, o základě všech věcí, o řízení jich božstvem. K traktatu tomu pojí se dva menší spisy, *de divinatione* (o věštění, 2 knihy) a *de fato* (o osudu; spis ten jen neúplně jest zachován). Nejraději však vykládá Cicero otázky ethické. Jim věnuje obšírný spis *de finibus bonorum et malorum* (o svrchovaném dobru a zlu, 5 knih). To jest poměrně nejlepší filosofické dílo jeho; vy-

nikáť jak bohatým obsahem tak pečlivou formou nad druhé. Dále náleží sem 1. *Tusculanae disputationes* (rozmluvy Tuskulské, 5 knih), kde jedná se o bázni před smrtí, o duševním nepokoji působeném bolestí, zármutkem a různými vášněmi, jakož i o výroku, že k pravému štěstí toliko cnost může vésti; 2. *de officiis* (o povinnostech, 3 knihy), konečně 3. drobnější spisky *Cato de senectute* a *Laelius de amicitia.* Uvedené spisy filosofické až na Hortensia jsou nám buď úplně neb aspoň částečně dochovány; nedošly nás traktaty *Consolatio, de gloria, de virtutibus.*

V spisech těchto, pokud zachovány jsou, jeví se nám Cicero eklektikem: neobohacuje filosofie novým nějakým systemem, novou naukou — o slávu takovou Římané vůbec v tomto oboru neusilovali —, nýbrž podává v podobě rozmluv způsobem snadným, mnohdy i populárním, výbor toho, čeho u Řeků se dočetl, výbor poučný a k praktickému životu potřebný. Jen tu a tam jsou některé myšlenky jeho vlastnictvím; rovněž jeho majetkem jsou četné příklady z historie, zvláště římské, vážené, jakož i citaty, zejména z básníků římských, jež na objasnění theorie uvádí a jimiž spisům těm dodává půvabu a rozmanitosti, jakož i rázu římského. Celkem jeví se Cicero přítelem stoiků, dále akademiků a peripatetiků, rozhodným však odpůrcem jest epikurovců, jež při každé příležitosti potírá důrazně. Mylně vztahuje větu jich, že by rozkoš největším dobrem byla, jen k rozkoši smyslné a ne též k rozkoši z duševního klidu, z filosofického rozjímání a vzdělání pochodící, napadá je na četných místech. V učení o cnosti opírá se podstatně o stou, hlásající, že v cnosti spočívá jediné dobro a tím podmínka života v pravdě blaženého. Ovšem výstřednosti a krajnosti její i on tepe dosti, jsa v moralce po příkladě učitele svého Antiocha Askalonského pro jakési vyrovnání protiv mezi ní a naukou akademiků i peripatetiků. Na těchto stoických názorech, zbavených vší příkrosti, spočívá jádro obou spisků níže položených o stáří a o přátelství.

CATO MAIOR DE SENECTUTE.

Rozmluvu tuto, složenou, jak se soudí, na počátku r. 44, věnuje Cicero důvěrnému příteli svému Titu Pomponiu Attikovi, jenž tou dobou 60. rok života svého překročiv (narodilť se r. 109 př. Kr.), na prahu se octl věku kmetského. Mínilť jej spiskem svým seznámiti s přednostmi poslední části života lidského a poučiti jej, jak by nejlépe snášel i nedostatky jeho. Za hlavní osobu hovoru toho volí M. Porcia Catona Censoria, onoho Starořímana, o němž již svrchu stala se zmínka. Jest to konsul z r. 194, censor z r. 185, muž neobyčejné energie a píle, hrající v politickém i literarním životě za své doby velikou úlohu. Jsa sám povahy bezúhonné, stihal nepravosti spoluobčanů svých, pečoval o dobro obce měrou svrchovanou i opíral se nákaze mravů vší silou. Uznati se musí, že tato volba Ciceronova jest zdařilá. Neboť Cato vysokého dožil se věku, neméně než 85 let, přes pokročilé kmetství své těšil se nemalé pružnosti a svěžesti tělesné i duševní, byl do poslední chvíle politicky i literarně činný — skládalť právě tehdy dějepisné dílo své *Origines* a sepisoval četné své řeči, jež veřejně proslovil —, tak že světlým byl toho příkladem, že i stáří může býti dobrou částí života, že může býti dosti činno a že nemusí vždy býti dobou trudnou a bolestnou.

Rozmluvy s ním účastní se dva jemně vzdělaní mladší vrstevníci jeho, P. Cornelius Scipio Africanus minor (nar. 185), slavný vítěz nad Karthaginou (r. 146) a Numantií (r. 133), a důvěrný přítel jeho C. Laelius (jen o několik let starší, kons. r. 141), zvaný pro horlivé pěstování filosofie a mírnou povahu svou Sapiens. Ti navštívíce Catona r. 150 př. Kr. v domě jeho, zapředou s ním hovor o stáří, tážíce se ho, čím by to bylo, že tak snadno kmetství snáší, kdežto druzí na pokročilý věk svůj jen bědují. Cato v delším souvislém vý-

kladu poučení jim dává ve věci té, pravě, že kmetství jsouc nutností přírodní s klidnou myslí musí se snášeti, i hájí pak stáří proti čtyřem výtkám, jež hlavně se mu činívají, že by totiž k nečinnosti odsuzovalo, tělo sil zbavovalo, odnímalo veškery téměř radosti a jen na blízku smrti bylo. Zvláště dojemný jest závěr jeho, kde dokázav, že duše lidská jest nesmrtelna, vyslovuje po způsobu Platonově mínění o životě po smrti i projevuje radost, že shledá se tu s muži proslavenými, jakož i se svými přátely a se zdárným synem, jenž jej ve smrti předešel. Ale i druhý výklad jeho není nikterak suchoparný, nýbrž velmi zajímavý a poutavý; dovozujeť Cato stále tvrzení svá různými příběhy z dějin římských i z bohatých zkušeností svých, jakož i citaty z různých spisovatelů římských. Tím nabývá dílko rázu národního i neprojevuje nijak, že by na pramenech řeckých bylo závislo. Z těchto užil Cicero asi spisu Aristona z ostrova Kea, peripatetika z polovice 3. st. př. Kr., jenž dle slov § 3 výklad o stáří vložil — zajisté méně vhodně — osobě mythické v ústa, Tithonu, synu trojského krále Laomedonta, jenž od bohů k prosbě choti své Zory (Eos) nesmrtelnost obdržel, ale ne zároveň věčnou mladost, čím v stáří více a více chřadl. Kromě toho vážil, jak sami dokázati můžeme, menší části z Platona a Xenofonta. Půvabné pojednání to těšilo se za všech dob přízni nemalé.

LAELIUS DE AMICITIA.

Také tento spis jest dedikován T. Pomponiu Attikovi. Cicero napsal jej k výslovnému přání jeho, a sice po spisu předešlém a před knihami *de officiis*, kteréž ukončeny byly v listopadu r. 44, tedy asi v létě toho roku. Jako v Catonu vykládá v delší řeči Cato o stáří, tak podobně zde C. Laelius Sapiens, o němž nahoře se stala zmínka, o přátelství. Osoba Laeliova za hlavní osobu rozmluvy této jest opět zvolena zcela vhodně.

Bylot dlouholeté a vzorné přátelství mezi ním a P. Corneliem Scipionem mladším, zakládající se nejen na vespolné náklonnosti obou, nýbrž též na stejných názorech politických a literarních i na rovných zájmech soukromých. Přátelství jich bylo jaksi jen pokračováním onoho důvěrného svazku, jenž kdysi trval mezi otcem Laeliovým (kons. r. 190) a slavným vítězem u Zamy, P. Corneliem Scipionem starším. Laelius a Scipio byli tudy na mnoze sami příhodným dokladem toho, co o přátelství zde vykládáno a čeho na přátelích od Cicerona žádáno.

Uplynulo několik jen dní — taková jest fikce, na níž rozmluva tato se zakládá — po smrti Scipiona mladšího, zhubeného rukou úkladnou, tedy r. 129, když navštívili Laelia oba zeťové jeho C. Fannius Strabo a Q. Mucius Scaevola augur a v hovor o přátelství s ním se dali. Začátek jeho stal se zmínkou o smrti vznešeného onoho přítele Laeliova; tento vykládá, jak těžce pohřešuje milého druha svého a čím hledí mírniti žal svůj. Když dotekl se přátelství, jež oba pojívalo, žádají ho zeťové, aby jim vyložil mínění své o přátelství vůbec. Přání tomu vyhovuje i ukazuje, jaká jest podstata přátelství, mezi kterými jen býti může, jakých poskytuje výhod, kde béře svůj původ, kam až sáhati může. Přátelství, praví Laelius, jest úplná shoda ve věcech božstva i lidí se týkajících, sdružená s vespolnou blahovolnou náklonností. Může býti jen mezi dobrými, nikdy pak mezi zločinnými lidmi, i zakládá se jednak na přirozené jakési obapolné lásce jednak na cnosti. Pravé přátelství jest trvalé a poklad člověka nejvzácnější. Ovšem smí přítel od přítele žádati jen věcí slušných a zákonných, nikdy toho, co by nedovoleno bylo a nečestno. Potom pojednává o povinnostech přátel vespolek, při čemž obrací se proti mylným míněním některých filosofů řeckých v otázce té. Výkladem o tom, jak udržuje se přátelství, jak vyhnouti se lze vespolným srážkám a úrazům, jak na pozoru jest se míti před lichotníky a pochlebníky, posléze výzvem k oběma zeťům, by vždy o cnost

usilovali, jež vlastním základem jest přátelství, uzavírá ušlechtilý hovor svůj.

Celkem má spis tento ráz podobný jako předešlý; i zde jest theoretický výklad protkán půvabně příběhy z historie a bájesloví, jakož i úryvky literarními. Nicméně živostí a průhledností Cato vyniká nad rozmluvu tuto. Též zralejší rozvaha a přesné logické rozčlenění látky místy se pohřešuje. Stanovisko, s něhož Laelius tu o přátelství pojednává, jest stanovisko praktického Římana, zejména řádného optimata. Stále přihlíží k poměrům života skutečného, zvláště života římského jak soukromého tak i veřejného, a neusiluje o zevrubné theoretické probrání otázky příslušné. Patrně jde tu Cicero za cílem, vyvrátiti bludná mínění o přátelství i ukázati k důležitosti jeho jak pro soukromníka tak obec celou. Pramenem byl mu, jak se zdá, řecký spis peripatetika Theofrasta o přátelství (*περὶ φιλίας*); to dotvrzuje aspoň Gellius, spisovatel z 2. st. po Kr., jenž rozpravu Theofrastovu ještě před sebou měl. Ale vedle myšlenek vzatých z pramenů cizích jest tu dosti myšlenek pochodících od Cicerona samého, myšlenek čerpaných z četných zkušeností, jichž za života svého událostmi bohatého nasbíral. Také tento spis obsahující mnohá vzácná naučení pro život těšil se za všech dob veliké přízni.

M. TULLII CICERONIS

CATO MAIOR DE SENECTUTE LIBER.

O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, 1 1
quae nunc te coquit et versat in pectore fixa,
ecquid erit praemi?

licet enim mihi versibus eisdem adfari te, Attice, quibus adfatur Flamininum

ille vir haud magna cum re, sed plenus fidei;

quamquam certo scio non, ut Flamininum,

sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

novi enim moderationem animi tui et aequitatem teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intellego. et tamen te suspicor eisdem rebus quibus me ipsum interdum gravius commoveri, quarum consolatio et maior est et in aliud tempus differenda. nunc autem visum est mihi de senectute aliquid ad te conscribere. hoc enim onere, 2
quod mihi commune tecum est, aut iam urgentis aut certe adventantis senectutis et te et me etiam ipsum levari volo; etsi te quidem id modice ac sapienter sicut omnia et ferre et laturum esse certo scio. sed mihi, cum de senectute vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. numquam igitur digne satis laudari philosophia poterit, cui qui pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere. sed de ceteris et diximus multa et saepe 3

dicemus; hunc librum ad te de senectute misimus. omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Ceus (parum enim esset auctoritatis in fabula), sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio. apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, eisque eum respondentem. qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito litteris Graecis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. sed quid opus est plura? iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

2 4 SCIPIO. Saepe numero admirari soleo cum hoc C. Laelio cum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam tum vel maxime, quod numquam tibi senectutem gravem esse senserim, quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere.

CATO. Rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli, admirari videmini. quibus enim nihil est in ipsis opis ad bene beateque vivendum, eis omnis aetas gravis est; qui autem omnia bona a se ipsis petunt, eis nihil malum potest videri, quod naturae necessitas adferat. quo in genere est in primis senectus; quam ut adipiscantur omnes optant, eandem accusant adepti; tanta est stultitiae inconstantia atque perversitas! obrepere aiunt eam citius quam putassent. primum quis coegit eos falsum putare? qui enim citius adulescentiae senectus quam pueritiae adulescentia obrepit? deinde qui minus gravis esset eis senectus, si octingentesimum annum agerent quam si octogesimum? praeterita enim aetas quamvis longa cum effluxisset, nulla consolatio permulcere posset stultam sene-
5 ctutem. quocirca si sapientiam meam admirari soletis (quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine!), in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem tamquam deum sequimur eique paremus; a qua non veri simile

est, cum ceterae partes aetatis bene discriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti poeta esse neglectum. sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum et tamquam in arborum bacis terraeque fructibus maturitate tempestiva quasi vietum et caducum, quod ferendum est molliter sapienti. quid est enim aliud Gigantum modo bellare cum dis nisi naturae repugnare?

LAELIUS. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro 6
Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe senes fieri, multo ante a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus.

CATO. Faciam vero, Laeli, praesertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est.

LAELIUS. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre quale sit.

CATO. Faciam, ut potero, Laeli. saepe enim interfui 3 7
querelis aequalium meorum (pares autem vetere proverbio cum paribus facillime congregantur), quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant, tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent, tum quod spernerentur ab eis, a quibus essent coli soliti. qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus maioribus natu, quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela, qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent nec a suis despicerentur. sed omnium istius modi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt, inportunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est.

LAELIUS. Est, ut dicis, Cato; sed fortasse dixerit quis- 8
piam tibi propter opes et copias et dignitatem tuam tolera-

biliorem senectutem videri, id autem non posse multis contingere.

CATO. Est istud quidem, Laeli, aliquid, sed nequaquam in isto sunt omnia. ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset non eum sua, sed patriae gloria splendorem adsecutum: 'nec hercule', inquit, 'si ego Seriphius essem, nec tu, si Atheniensis, clarus umquam fuisses.' quod eodem modo de senectute dici potest. nec enim in summa inopia levis esse senectus potest ne sapienti quidem nec insipienti etiam in
9 summa copia non gravis. aptissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes exercitationesque virtutum, quae in omni aetate cultae, cum diu multumque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia numquam deserunt ne extremo quidem tempore aetatis (quamquam id quidem maximum est), verum etiam quia conscientia bene actae vitae
4 10 multorumque bene factorum recordatio iucundissima est. ego Q. Maximum, eum qui Tarentum recepit, senem adulescens ita dilexi, ut aequalem; erat enim in illo viro comitate condita gravitas, nec senectus mores mutaverat; quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum. anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum, cumque eo quartum consule adulescentulus miles ad Capuam profectus sum quintoque anno post ad Tarentum. quaestor deinde quadriennio post factus sum, quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, cum quidem ille admodum senex suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit. hic et bella gerebat ut adulescens, cum plane grandis esset, et Hannibalem iuveniliter exultantem patientia sua molliebat; de quo praeclare familiaris noster Ennius:

unus homo nobis cunctando restituit rem.
noenum rumores ponebat ante salutem.
ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! cum qui- 11
dem me audiente Salinatori, qui amisso oppido fugerat in
arcem, glorianti atque ita dicenti: ‘mea opera, Q. Fabi,
Tarentum recepisti’: ‘certe’, inquit ridens, ‘nam nisi
tu amisisses, numquam recepissem.’ nec vero in armis
praestantior quam in toga; qui consul iterum Sp. Carvilio
collega quiescente C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit,
restitit agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus
auctoritatem dividenti, augurque cum esset, dicere ausus est
optimis auspiciis ea geri, quae pro rei publicae
salute gererentur; quae contra rem publicam fer-
rentur, contra auspicia ferri. multa in eo viro prae- 12
clara cognovi; sed nihil admirabilius, quam quo modo ille
mortem filii tulit, clari viri et consularis. est in manibus
laudatio, quam cum legimus, quem philosophum non con-
temnimus? nec vero ille in luce modo atque in oculis civium
magnus, sed intus domique praestantior. qui sermo, quae
praecepta, quanta notitia antiquitatis, *quanta* scientia iuris
augurii! multae etiam, ut in homine Romano, litterae; omnia
memoria tenebat non domestica solum, sed etiam externa
[bella]. cuius sermone ita cupide fruebar, quasi iam divina-
rem, id quod evenit, illo extincto fore, unde discerem, ne-
minem. quorsum igitur haec tam multa de Maximo? quia 5 13
profecto videtis nefas esse dictu miseram fuisse talem se-
nectutem. nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Ma-
ximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas,
ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. est etiam
quiete et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis
senectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo
anno scribens est mortuus, qualem Isocratis, qui eum librum,
qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno
scripsisse se dicit vixitque quinquennium postea. cuius ma-
gister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos

neque umquam in suo studio atque opere cessavit. qui, cum ex eo quaereretur, cur tam diu vellet esse in vita: 'nihil
14 habeo', inquit, 'quod accusem senectutem.' praeclarum responsum et docto homine dignum! sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt; quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius:

sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.

equi fortis et victoris senectuti comparat suam. quem quidem probe meminisse potestis; anno enim undevicesimo post eius mortem hi consules, T. Flamininus et M'. Acilius, facti sunt, ille autem Caepione et Philippo iterum consulibus mortuus est, cum ego quinque et sexaginta annos natus legem Voconiam magna voce et bonis lateribus suasi. is annos septuaginta natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur, onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur.

15 Etenim, cum conplector animo, quattuor reperio causas, cur senectus misera videatur, unam, quod avocet a rebus gerendis, alteram, quod corpus faciat infirmius, tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus, quartam, quod haud procul absit a morte. earum, si placet, causarum quanta quamque sit iusta una quaeque, videamus.

6 A rebus gerendis senectus abstrahit. quibus? an eis, quae iuventute geruntur et viribus? nullaene igitur res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus animo tamen administrentur? nihil ergo agebat Q. Maximus, nihil L. Paulus, pater tuus, socer optimi viri, filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rem publicam consilio et auctoritate defende-
16 bant, nihil agebant? ad Appii Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset; tamen is, cum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
antehac, dementes sese flexere viai?

ceteraque gravissime; notum enim vobis carmen est; et tamen ipsius Appii extat oratio. atque haec ille egit septimo decimo anno post alterum consulatum, cum inter duos consulatus anni decem interfuissent censorque ante superiorem consulatum fuisset. ex quo intellegitur Pyrrhi bello grandem sane fuisse; et tamen sic a patribus accepimus. nihil igitur 17
adferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant, similesque sunt, ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant, ille autem clavum tenens quietus sedeat in puppi, non faciat ea, quae iuvenes, at vero multo maiora et meliora faciat. non viribus aut velocitate aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus 18
et legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero; at senatui, quae sint gerenda, praescribo et quo modo; Carthagini male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio. de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. quam 19
palmam utinam di inmortales, Scipio, tibi reservent, ut avi reliquias persequare! cuius a morte sextus hic et tricesimus annus est, sed memoriam illius viri omnes excipient anni consequentes. anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum me consule creatus esset. num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae paeniteret? nec enim excursione nec saltu nec eminus hastis aut comminus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri appellassent senatum. apud 20
Lacedaemonios quidem ei, qui amplissimum magistratum ge-

runt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. quodsi legere aut audire voletis externa, maximas res publicas ab adulescentibus labefactatas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

cedo, quí vestram rem públicam tantam ámisistis tám cito?

sic enim percontor, ut est in Naevii poetae Ludo; respondentur et alia et hoc in primis:

provéniebant orátores noví, stulti adulescéntuli.

temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis.

7 21 At memoria minuitur. credo, nisi eam exerceas, aut etiam si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina; num igitur censetis eum, cum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos, nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam; his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. nec vero quemquam senem audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset; omnia, quae curant, meminerunt, vadimonia constituta, quis sibi, cui ipsi debeant. quid?
22 iuris consulti, quid? pontifices, quid? augures, quid? philosophi senes quam multa meminerunt! manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria, neque ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit; quod propter studium cum rem neglegere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quem ad modum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent iudices. tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse iudicibus quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. quo
23 facto sententiis iudicum est liberatus. num igitur hunc, num Homerum, Hesiodum, Simonidem, Stesichorum, num, quos

ante dixi, Isocraten, Gorgian, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocraten, num postea Zenonem, Cleanthem aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum, coegit in suis studiis obmutescere senectus? an in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis fuit? age, ut ista divina studia omittamus, 24
possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. quamquam in his minus hoc mirum est; nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere; sed eidem in eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere: 'serit árbores, quae álteri saeculo prósient', ut ait Statius noster in Synephebis. nec vero 25
dubitat agricola, quamvis sit senex, quaerenti, cui serat, respondere: 'dis inmortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.' et melius Caecilius de sene alteri saeculo 8
prospiciente quam illud idem:

edepól, senectus, sí nil quicquam aliúd viti
adpórtes tecum, cum ádvenis, unum íd sat est,
quod díu vivendo múlta, quae non vólt, videt.

et multa fortasse, quae vult! atque in ea, quae non vult, saepe etiam adulescentia incurrit. illud vero idem Caecilius vitiosius:

tum equidem ín senecta hoc députo misérrimum,
sentíre ea aetate éumpse esse odiosum álteri.

iucundum potius quam odiosum. ut enim adulescentibus bona 26
indole praeditis sapientes senes delectantur leviorque fit senectus eorum, qui a iuventute coluntur et diliguntur, sic adulescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur; nec minus intellego me vobis quam mihi vos esse iucundos. sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper

agens aliquid et moliens, tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit? quid? qui etiam addiscunt aliquid? ut et Solonem versibus gloriantem videmus, qui se cotidie aliquid addiscentem dicit senem fieri, et ego feci, qui litteras Graecas senex didici; quas quidem sic avide arripui quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud (discebant enim fidibus antiqui), sed in litteris certe elaboravi.

9
27 Nec nunc quidem vires desidero adulescentis (is enim erat locus alter de vitiis senectutis), non plus, quam adulescens tauri aut elephanti desiderabam. quod est, eo decet uti et, quidquid agas, agere pro viribus. quae enim vox potest esse contemptior quam Milonis Crotoniatae? qui cum iam senex esset athletasque se exercentes in curriculo videret, aspexisse lacertos suos dicitur inlacrimansque dixisse: 'at hi quidem mortui iam sunt.' non vero tam isti quam tu ipse, nugator! neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus, a quibus iura civibus praescribebantur; quorum
28 usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. orator metuo ne languescat senectute; est enim munus eius non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. omnino canorum illud in voce splendescit etiam nescio quo pacto in senectute. quod equidem adhuc non amisi, et videtis annos; sed tamen est decorus senis sermo quietus et remissus, facitque per se ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. quam si ipse exequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio. quid enim est iucundius senectute stipata
29 studiis iuventutis? an ne illas quidem vires senectuti relinquemus, ut adulescentes doceat, instituat, ad omne officii

munus instruat? quo quidem opere quid potest esse prae-
clarius? mihi vero et Cn. et P. Scipiones et avi tui duo,
L. Aemilius et P. Africanus, comitatu nobilium iuvenum for-
tunati videbantur, nec ulli bonarum artium magistri non beati
putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint. etsi
ista ipsa defectio virium adulescentiae vitiis efficitur saepius
quam senectutis; libidinosa enim et intemperans adulescentia
effetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xeno- 30
phontem eo sermone, quem moriens habuit, cum admodum
senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam
imbecilliorem factam, quam adulescentia fuisset. ego L. Me-
tellum memini puer, qui cum quadriennio post alterum con-
sulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos
ei sacerdotio praefuit, ita bonis esse viribus extremo tempore
aetatis, ut adulescentiam non requireret. nihil necesse est
mihi de me ipso dicere, quamquam est id quidem senile
aetatique nostrae conceditur. videtisne, ut apud Homerum 10 31
saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? tertiam iam
[enim] aetatem hominum videbat, nec erat ei verendum, ne
vera praedicans de se nimis videretur aut insolens aut lo-
quax. etenim, ut ait Homerus, 'ex eius linguā melle
dulcior fluebat oratio', quam ad suavitatem nullis ege-
bat corporis viribus. et tamen dux ille Graeciae nusquam
optat, ut Aiacis similes habeat decem, sed ut Nestoris; quod
si sibi acciderit, non dubitat, quin brevi sit Troia peritura.
sed redeo ad me. quartum ago annum et octogesimum; 32
vellem equidem idem possem gloriari, quod Cyrus, sed tamen
hoc queo dicere, non me quidem eis esse viribus, quibus
aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello aut consul
in Hispania fuerim aut quadriennio post, cum tribunus mi-
litaris depugnavi apud Thermopylas M'. Glabrione consule,
sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit, non ad-
flixit senectus: non curia vires meas desiderat, non rostra,

non amici, non clientes, non hospites. nec enim umquam
sum adsensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet
'mature fieri senem, si diu velis senex esse'. ego
vero me minus diu senem esse mallem quam esse senem,
ante quam essem. itaque nemo adhuc convenire me voluit,
33 cui fuerim occupatus. at minus habeo virium quam vestrum
utervis. ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis;
num idcirco est ille praestantior? moderatio modo virium
adsit, et tantum, quantum potest quisque, nitatur: ne ille non
magno desiderio tenebitur virium. Olympiae per stadium in-
gressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem.
utrum igitur has corporis an Pythagorae tibi malis vires in-
genii dari? denique isto bono utare, dum adsit; cum absit,
ne requiras, nisi forte adulescentes pueritiam, paululum aetate
progressi adulescentiam debent requirere. cursus est certus aetatis
et una via naturae eaque simplex, suaque cuique parti aetatis
tempestivitas est data, ut et infirmitas puerorum et ferocitas
iuvenum et gravitas iam constantis aetatis et senectutis matu-
ritas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi de-
34 beat. audire te arbitror, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa
quae faciat hodie nonaginta natus annos; cum ingressus iter
pedibus sit, in equum omnino non ascendere, cum autem equo,
ex equo non descendere, nullo imbri, nullo frigore adduci, ut
capite operto sit, summam esse in eo siccitatem corporis,
itaque omnia exequi regis officia et munera. potest igitur
exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid
pristini roboris.

11 Non sunt in senectute vires. ne postulantur quidem vires
a senectute. ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra
muneribus eis, quae non possunt sine viribus sustineri. itaque
non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus
35 quidem cogimur. at multi ita sunt inbecilli senes, ut nullum
officii aut omnino vitae munus exequi possint. at id quidem

non proprium senectutis vitium est, sed commune valetudinis. quam fuit inbecillus P. Africani filius, is qui te adoptavit, quam tenui aut nulla potius valetudine! quod ni ita fuisset, alterum illud extitisset lumen civitatis; ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. quid mirum igitur in senibus, si infirmi sint aliquando, cum id ne adulescentes quidem effugere possint? resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est eiusque vitia diligentia compensanda sunt; pugnandum tamquam contra morborum vim sic contra senectutem,
habenda ratio valetudinis, utendum exercitationibus modicis, 36
tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. nec vero corpori solum subveniendum est, sed menti atque animo multo magis; nam haec quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, extinguuntur senectute. et corpora quidem exercitationum defatigatione ingravescunt, animi autem exercendo levantur. nam quos ait Caecilius 'comicos stultos senes', hos significat credulos, obliviosos, dissolutos, quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. ut petulantia, ut libido magis est adulescentium quam senum, nec tamen omnium adulescentium, sed non proborum, sic ista senilis stultitia, quae deliratio
appellari solet, senum levium est, non omnium. quattuor 37
robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et caecus et senex; intentum enim animum tamquam arcum habebat nec languescens succumbebat senectuti. tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos, metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant; vigebat in illa domo patrius mos et disci-
plina. ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, 38
si ius suum retinet, si nemini mancipata est, si usque ad ultimum spiritum dominatur in suos. ut enim adulescentem, in quo est senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adulescentis, probo; quod qui sequitur, corpore senex esse

poterit, animo numquam erit. septimus mihi liber Originum est in manibus, omnia antiquitatis monumenta colligo, causarum inlustrium, quascumque defendi, nunc cum maxime conficio orationes, ius augurium, pontificium, civile tracto, multum etiam Graecis litteris utor Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. hae sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis, in his desudans atque elaborans corporis vires non magno opere desidero. adsum amicis, venio in senatum frequens ultroque adfero res multum et diu cogitatas easque tueor animi, non corporis viribus. quas si exequi nequirem, tamen me lectulus meus oblectaret ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem; sed ut possim, facit acta vita. semper enim in his studiis laboribusque viventi non intellegitur, quando obrepat senectus. ita sensim sine sensu aetas senescit nec subito frangitur, sed diuturnitate extinguitur.

12 39 Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. o praeclarum munus aetatis, siquidem id aufert a nobis, quod est in adulescentia vitiosissimum! accipite enim, optimi adulescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, cum essem adulescens Tarenti cum Q. Maximo. nullam capitaliorem pestem quam voluptatem corporis hominibus dicebat a natura datam, cuius voluptatis avidae
40 libidines temere et effrenate ad potiendum incitarentur. hinc patriae proditiones, hinc rerum publicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci, nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis inpelleret, stupra vero et adulteria et omne tale flagitium nullis excitari aliis inlecebris nisi voluptatis; cumque homini sive natura sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil tam

esse inimicum quam voluptatem. nec enim libidine domi- 41
nante temperantiae locum esse neque omnino in voluptatis
regno virtutem posse consistere. quod quo magis intellegi
posset, fingere animo iubebat tanta incitatum aliquem voluptate
corporis, quanta percipi posset maxima; nemini censebat fore
dubium, quin tam diu, dum ita gauderet, nihil agitare mente,
nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. quocirca nihil
esse tam detestabile tamque pestiferum quam voluptatem, si-
quidem ea, cum maior esset atque longior, omne animi lumen
extingueret. haec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo
Caudino proelio Sp. Postumius, T. Veturius consules superati
sunt, locutum Archytam Nearchus Tarentinus, hospes noster,
qui in amicitia populi Romani permanserat, se a maioribus
natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni interfuisset
Plato Atheniensis, quem Tarentum venisse L. Camillo Ap.
Claudio consulibus reperio. quorsus hoc? ut intellegeretis, si 42
voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, mag-
nam habendam esse senectuti gratiam, quae efficeret, ut id
non liberet, quod non oporteret. impedit enim consilium vo-
luptas, rationi inimica est, mentis, ut ita dicam, praestringit
oculos nec habet ullum cum virtute commercium. invitus feci,
ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem, L. Flamininum, e senatu
eicerem septem annis post, quam consul fuisset, sed notandam
putavi libidinem. ille enim, cum esset consul in Gallia, ex-
oratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum,
qui in vinculis essent damnati rei capitalis. hic Tito fratre
suo censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est; mihi
vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et
tam perdita libido, quae cum probro privato coniungeret im-
perii dedecus. saepe audivi ex maioribus natu, qui se porro 13 43
pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabri-
cium, quod, cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset
a Thessalo Cinea esse quendam Athenis, qui se sapientem

profiteretur, eumque dicere omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. quod ex eo audientes M'. Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro re publica quarto consulatu devoverat: norat eundem Fabricius, norat Coruncanius; qui cum ex sua vita tum ex eius, quem dico, Decii facto iudicabant esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte peteretur quodque spreta et
44 contempta voluptate optimus quisque sequeretur. quorsus igitur tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat. caret epulis extructisque mensis et frequentibus poculis, caret ergo etiam vinulentia et cruditate et insomniis. sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus (divine enim Plato 'escam malorum' appellat voluptatem, quod ea videlicet homines capiantur ut pisces), quamquam inmoderatis epulis caret senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duellium, Marci filium, qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a cena senem saepe videbam puer; delectabatur cereo funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo pri-
45 vatus sumpserat; tantum licentiae dabat gloria. sed quid ego alios? ad me ipsum iam revertar. primum habui semper sodales. sodalitates autem me quaestore constitutae sunt sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis, qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora. neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. bene enim maiores accubitionem epularem amicorum, quia vitae coniunctionem haberet, convivium nominaverunt, melius quam

Graeci, qui hoc idem tum compotationem tum conce-
nationem vocant, ut, quod in eo genere minimum est, id
maxime probare videantur. ego vero propter sermonis de- 14 46
lectationem tempestivis quoque conviviis delector nec cum
aequalibus solum, qui pauci admodum restant, sed cum vestra
etiam aetate atque vobiscum habeoque senectuti magnam gra-
tiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi
sustulit. quodsi quem etiam ista delectant (ne omnino bellum
indixisse videar voluptati, cuius est fortasse quidam natu-
ralis modus), non intellego ne in istis quidem ipsis volupta-
tibus carere sensu senectutem. me vero et magisteria de-
lectant a maioribus instituta et is sermo, qui more maiorum
a summo adhibetur in poculo, et pocula, sicut in Symposio
Xenophontis est, minuta atque rorantia et refrigeratio aestate
et vicissim aut sol aut ignis hibernus. quae quidem etiam
in Sabinis persequi soleo conviviumque vicinorum cotidie com-
pleo, quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario
sermone producimus. at non est voluptatum tanta quasi 47
titillatio in senibus. credo, sed ne desideratio quidem; nihil
autem est molestum, quod non desideres. bene Sophocles,
cum ex eo quidam iam adfecto aetate quaereret, utereturne
rebus veneriis: 'di meliora!' inquit; 'ego vero istinc
sicut a domino agresti ac furioso profugi.' cupidis
enim rerum talium odiosum fortasse et molestum est carere,
satiatis vero et expletis iucundius est carere quam frui.
quamquam non caret is, qui non desiderat; ergo non deside-
rare dico esse iucundius. quodsi istis ipsis voluptatibus 48
bona aetas fruitur libentius, primum parvulis fruitur rebus,
ut diximus, deinde eis, quibus senectus, etiamsi non abunde
potitur, non omnino caret. ut Turpione Ambivio magis de-
lectatur, qui in prima cavea spectat, delectatur tamen etiam,
qui in ultima, sic adulescentia voluptates propter intuens
magis fortasse laetatur, sed delectatur etiam senectus procul

49 eas spectans tantum, quantum sat est. at illa quanti sunt,
animum tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis,
contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium secum esse
secumque, ut dicitur, vivere! si vero habet aliquod tamquam
pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute
iucundius. videbamus in studio dimetiendi paene caeli atque
terrae C. Galum, familiarem patris tui, Scipio. quotiens illum
lux noctu aliquid describere ingressum, quotiens nox oppressit,
cum mane coepisset! quam delectabat eum defectiones solis
50 et lunae multo ante nobis praedicere! quid in levioribus stu-
diis, sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Nae-
vius! quam Truculento Plautus, quam Pseudolo! vidi etiam
senem Livium; qui cum sex annis ante, quam ego natus sum,
fabulam docuisset Centone Tuditanoque consulibus, usque ad
adulescentiam meam processit aetate. quid de P. Licinii Crassi
et pontificii et civilis iuris studio loquar aut de huius P.
Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est?
atque eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes
senes vidimus; M. vero Cethegum, quem recte 'suadae me-
dullam' dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo
videbamus etiam senem! quae sunt igitur epularum aut ludo-
rum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus compa-
randae? atque haec quidem studia doctrinae; quae quidem
prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt,
ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam,
ut ante dixi, senescere se multa in dies addiscentem, qua
voluptate animi nulla certe potest esse maior.

15 51 Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego in-
credibiliter delector; quae nec ulla impediuntur senectute et
mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. habent
enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium
nec umquam sine usura reddit, quod accepit, sed alias mi-
nore, plerumque maiore cum faenore. quamquam me quidem

non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat. quae cum gremio mollito ac subacto sparsum semen excepit, primum id occaecatum cohibet, ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata est; deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit et elicit herbescentem ex eo viriditatem, quae nixa fibris stirpium sensim adulescit culmoque erecta geniculato vaginis iam quasi pubescens includitur. e quibus cum emersit, fundit frugem spici ordine structam et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. quid ego 52
vitium ortus, satus, incrementa commemorem? satiari delectatione non possum, ut meae senectutis requiem oblectamentumque noscatis. omitto [enim] vim ipsam omnium, quae generantur e terra; quae ex fici tantulo grano aut ex acini vinaceo aut ex ceterarum frugum aut stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat. malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines nonne efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? vitis quidem, quae natura caduca est et, nisi fulta est, fertur ad terram, eadem, ut se erigat, claviculis suis quasi manibus, quicquid est nacta, complectitur; quam serpentem multiplici lapsu et erratico ferro amputans coercet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes nimia fundatur. itaque ineunte vere in 53
eis, quae relicta sunt, existit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur, a qua oriens uva se ostendit, quae et suco terrae et calore solis augescens primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit vestitaque pampinis nec modico tepore caret et nimios solis defendit ardores. qua quid [illegible] esse cum fructu laetius tum aspectu [illegible]? [illegible] non utilitas me solum, ut ante dixi, [illegible] etiam [illegible] natura ipsa delectat, adminiculorum or[illegible] [religatio et propagatio vitium,] sar[illegible] dixi, aliorum amputatio, aliorum inmissio. [illegible] quid fossiones agri repastinationesque

54 proferam, quibus fit multo terra fecundior? quid de utilitate loquar stercorandi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi; de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cultura agri scriberet. at Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laertem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum stercorantem facit. nec vero segetibus solum et pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed hortis etiam et pomariis, tum pecudum pastu, apum examinibus, florum omnium varietate. nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones,
16 55 quibus nihil invenit agri cultura sollertius. possum persequi permulta oblectamenta rerum rusticarum, sed haec ipsa, quae dixi, sentio fuisse longiora. ignoscetis autem; nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est natura loquacior, ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. ergo in hac vita M'. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus aetatis. cuius quidem ego villam contemplans (abest enim non longe a mea) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites cum attulissent, repudiati sunt; non enim aurum habere praeclarum sibi
56 videri dixit, sed eis, qui haberent aurum, imperare. poteratne tantus animus non efficere iucundam senectutem? sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. in agris erant tum senatores, id est senes, siquidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est eum dictatorem esse factum; cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium regnum adpetentem occupatum interemit. a villa in senatum arcessebatur et Curius et ceteri senes, ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt. num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? mea quidem sententia haud scio an nulla beatior possit esse neque solum

officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est
salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate copiaque
rerum omnium, quae ad victum hominum, ad cultum etiam
deorum pertinent, ut, quoniam haec quidam desiderant, in
gratiam iam cum voluptate redeamus. semper enim boni
assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria
est villaque tota locuples est: abundat porco, haedo, agno,
gallina, lacte, caseo, melle. iam hortum ipsi agricolae succi-
diam alteram appellant. conditiora facit haec supervacaneis
etiam operis aucupium atque venatio. quid de pratorum viri- 57
ditate aut arborum ordinibus aut vinearum olivetorumve specie
plura dicam? brevi praecidam: agro bene culto nihil potest
esse nec usu uberius nec specie ornatius; ad quem fruendum
non modo non retardat, verum etiam invitat atque adlectat
senectus. ubi enim potest illa aetas aut calescere vel apri-
catione melius vel igni aut vicissim umbris aquisve refrige-
rari salubrius? sibi habeant igitur arma, sibi equos, sibi 58
hastas, sibi clavam et pilam, sibi natationes atque cursus;
nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant et tesseras,
id ipsum utrum libebit, quoniam sine eis beata esse senectus
potest. multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt; quos 17 59
legite, quaeso, studiose, ut facitis. quam copiose ab eo agri
cultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari,
qui Oeconomicus inscribitur! atque ut intellegatis nihil ei
tam regale videri quam studium agri colendi, Socrates in eo
libro loquitur cum Critobulo Cyrum minorem, Persarum regem,
praestantem ingenio atque imperii gloria, cum Lysander Lace-
daemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardes eique
dona a sociis adtulisset, et ceteris in rebus comem erga
Lysandrum atque humanum fuisse et ei quendam consaeptum
agrum diligenter consitum ostendisse. cum autem admira-
retur Lysander et proceritates arborum et derectos in quin-
cuncem ordines et humum subactam atque puram et suavi-

tatem odorum, qui adflarentur ex floribus, tum eum dixisse
mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius,
a quo essent illa dimensa atque discripta; et Cyrum respon-
disse: 'atqui ego ista sum omnia dimensus; mei
sunt ordines, mea discriptio, multae etiam ista-
rum arborum mea manu sunt satae.' tum Lysan-
drum intuentem purpuram eius et nitorem corporis ornatum-
que Persicum multo auro multisque gemmis dixisse: 'recte
vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam fortunae
60 tuae virtus coniuncta est.' hac igitur fortuna frui licet
senibus, nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum
et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum
tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvinum accepimus
ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta iam aetate
in agris eosque coleret; cuius inter primum et sextum con-
sulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. ita, quantum
spatium aetatis maiores ad senectutis initium esse voluerunt,
tantus illi cursus honorum fuit. atque huius extrema aetas
hoc beatior quam media, quod auctoritatis habebat plus, la-
61 boris minus; apex est autem senectutis auctoritas. quanta
in L. Caecilio Metello, quanta in *A*. Atilio Calatino! in
quem illud elogium: 'hunc unum plurimae consen-
tiunt gentes populi primarium fuisse virum.' no-
tum est carmen incisum in sepulcro. iure igitur gravis, cuius
de laudibus omnium esset fama consentiens. quem virum
nuper P. Crassum, pontificem maximum, quem postea M.
Lepidum, eodem sacerdotio praeditum, vidimus! quid de
Paulo aut Africano loquar aut, ut iam ante, de Maximo?
quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat
auctoritas. habet senectus, honorata praesertim, tantam aucto-
ritatem, ut ea pluris sit quam omnes adulescentiae voluptates.
18 62 sed in omni oratione mementote eam me senectutem laudare,
quae fundamentis adulescentiae constituta sit. ex quo effi-

citur id, quod ego magno quondam cum adsensu omnium dixi, miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet. non cani nec rugae repente auctoritatem arripere possunt, sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia 63
atque communia, salutari, adpeti, decedi, adsurgi, deduci, reduci, consuli; quae et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata est, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo feci mentionem, dicere aiunt solitum Lacedaemonem esse honestissimum domicilium senectutis; nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. quin etiam memoriae proditum est, cum Athenis ludis quidam in theatrum grandis natu venisset, magno consessu locum nusquam ei datum a suis civibus; cum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui legati cum essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes illi dicuntur et senem sessum recepisse. quibus cum a cuncto 64
consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex eis quendam Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle. multa in vestro collegio praeclara, sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet, neque solum honore antecedentibus, sed eis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur. quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ei mihi videntur fabulam aetatis peregisse nec tamquam inexercitati histriones in extremo actu corruisse.

At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes. 65
si quaerimus, etiam avari; sed haec morum vitia sunt, non senectutis. ac morositas tamen et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis non illius quidem iustae, sed quae probari posse videatur; contemni se putant, despici, inludi, praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. quae

tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis et artibus, idque
cum in vita tum in scaena intellegi potest ex eis fratribus,
qui in Adelphis sunt. quanta in altero diritas, in altero co-
mitas! sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non
omnis natura vetustate coacescit. severitatem in senectute
probo, sed eam, sicut alia, modicam, acerbitatem nullo modo.
66 avaritia vero senilis quid sibi velit, non intellego; potest
enim quidquam esse absurdius quam, quo viae minus restet,
eo plus viatici quaerere?

19 Quarta restat causa, quae maxime angere atque solli-
citam habere nostram aetatem videtur, adpropinquatio
mortis, quae certe a senectute non potest esse longe.
o miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam
longa aetate non viderit! quae aut plane neglegenda est,
si omnino extinguit animum, aut etiam optanda, si aliquo
eum deducit, ubi sit futurus aeternus; atqui tertium certe
67 nihil inveniri potest. quid igitur timeam, si aut non miser
post mortem aut beatus etiam futurus sum? quamquam
quis est tam stultus, quamvis sit adulescens, cui sit explo-
ratum se ad vesperum esse victurum? quin etiam aetas
illa multo plures quam nostra casus mortis habet: facilius
in morbos incidunt adulescentes, gravius aegrotant, tristius
curantur. itaque pauci veniunt ad senectutem; quod non ita
accideret, *si* melius et prudentius viveretur. mens enim et
ratio et consilium in senibus est; qui si nulli fuissent, nullae
omnino civitates fuissent. sed redeo ad mortem inpendentem.
quod est istud crimen senectutis, cum id ei videatis cum
68 adulescentia esse commune? sensi ego in optimo filio, tu in
expectatis ad amplissimam dignitatem fratribus, Scipio, mor-
tem omni aetati esse communem. at sperat adulescens diu
se victurum, quod sperare idem senex non potest. insipienter
sperat. quid enim stultius quam incerta pro certis habere,
falsa pro veris? at senex ne quod speret quidem habet. at

est eo meliore condicione quam adulescens, quod id, quod ille sperat, hic consecutus est; ille vult diu vivere, hic diu vixit.
quamquam, o di boni! quid est in hominis natura diu? da 69
enim summum tempus, expectemus Tartessiorum regis aetatem (fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum viginti vixit) — sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. cum enim id advenit, tum illud, quod praeteriit, effluxit; tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. horae quidem cedunt et dies et menses et anni, nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec quid sequatur, sciri potest. quod cuique temporis ad vivendum
datur, eo debet esse contentus. neque enim histrioni, ut 70
placeat, peragenda fabula est, modo, in quocumque fuerit actu, probetur, neque sapienti usque ad 'plaudite' veniendum est. breve enim tempus aetatis satis longum est ad bene honesteque vivendum; sin processerit longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent praeterita verni temporis suavitate aestatem autumnumque venisse. ver enim tamquam adulescentiam significat ostenditque fructus futuros, reliqua [autem] tempora dementendis fructibus et percipiendis accom-
modata sunt. fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, 71
ante partorum bonorum memoria et copia. omnia autem, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. quid est autem tam secundum naturam quam senibus emori? quod idem contingit adulescentibus adversante et repugnante natura. itaque adulescentes mihi mori sic videntur, ut cum aquae multitudine flammae vis opprimitur, senes autem sic, ut cum sua sponte nulla adhibita vi consumptus ignis extinguitur. et quasi poma ex arboribus, cruda si sunt, vi avelluntur, si matura et cocta, decidunt, sic vitam adulescentibus vis aufert, senibus maturitas. quae quidem mihi tam iucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar

aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus.
20 72 [senectutis autem nullus est certus terminus recteque in ea vivitur, quoad munus officii exequi et tueri possis;] ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit quam adulescentia et fortior. hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est, cum illi quaerenti, qua tandem re fretus sibi tam audacter obsisteret, respondisse dicitur: 'senectute.' sed vivendi est finis optimus, cum integra mente certisque sensibus opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit. [ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit, sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit.] iam omnis conglutinatio recens aegre, inveterata facile divellitur. ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus nec sine causa deserendum sit;
73 vetatque Pythagoras iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. vult, credo, se esse carum suis; sed haud scio an melius Ennius:

> nemo me lacrimis decoret neque funera fletu
> faxit.

non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur.
74 iam sensus moriendi aliquis esse potest isque ad exiguum tempus, praesertim seni; post mortem quidem sensus aut optandus aut nullus est. sed hoc meditatum ab adulescentia debet esse, mortem ut neglegamus, sine qua meditatione tranquillo animo esse nemo potest. moriendum enim certe est, sed incertum an hoc ipso die. mortem igitur omnibus horis impendentem timens qui poterit animo consistere?
75 de quo non ita longa disputatione opus esse videtur, cum recordor non L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus, non duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt, non M. Atilium,

qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam con-
servaret, non duos Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus
suis obstruere voluerunt, non avum tuum L. Paulum, qui
morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem, non
M. Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis
honore sepulturae carere passus est, sed legiones nostras,
quod scripsi in Originibus, in eum locum saepe profectas alacri
animo et erecto, unde se redituras numquam arbitrarentur.
quod igitur adulescentes et ei quidem non solum indocti,
sed etiam rustici contemnunt, id docti senes extimescent?
omnino, ut mihi quidem videtur, studiorum omnium satietas 76
vitae facit satietatem. sunt pueritiae studia certa; num igitur
ea desiderant adulescentes? sunt ineuntis adulescentiae; num
ea constans iam requirit aetas, quae media dicitur? sunt
etiam eius aetatis; ne ea quidem quaeruntur in senectute;
sunt extrema quaedam studia senectutis. ergo, ut superiorum
aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis; quod
cum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis adfert.
non enim video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam 21 77
vobis dicere, quod eo cernere mihi melius videor, quo ab
ea propius absum. ego vestros patres, P. Scipio, tuque,
C. Laeli, viros clarissimos mihique amicissimos, vivere arbitror
et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. nam,
dum sumus inclusi in his compagibus corporis, munere quo-
dam necessitatis et gravi opere perfungimur; est enim animus
caelestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus
in terram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium.
sed credo deos inmortales sparsisse animos in corpora humana,
ut essent qui terras *in*tuerentur quique caelestium ordinem
contemplantes imitarentur eum vitae modo atque constantia.
nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem,
sed nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas.
audiebam Pythagoram Pythagoreosque, incolas paene nostros, 78

qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de inmortalitate animorum disseruisset, is qui esset omnium sapientissimus Apollinis oraculo iudicatus. quid multa? sic persuasi mihi, sic sentio, cum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque prudentia, tot artes, tot inventa, non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem, cumque semper agitetur animus nec principium motus habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus; et cum simplex animi natura esset neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi; quod si non posset, non posse interire; magnoque esse argumento homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod iam pueri, cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari.
22 79 haec Platonis fere. apud Xenophontem autem moriens Cyrus maior haec dicit: ‘nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, cum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis, sed eum esse in hoc corpore ex eis rebus, quas gerebam, intellegebatis. eundem igitur esse creditote, etiamsi
80 nullum videbitis. nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. mihi quidem numquam persuaderi potuit animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere, cum excessissent ex eis, emori; nec vero tum animum esse insipientem, cum ex insipienti corpore evasisset, sed cum omni ad-

mixtione corporis liberatus purus et integer
esse coepisset, tum esse sapientem. atque etiam
cum hominis natura morte dissolvitur, cete-
rarum rerum perspicuum est quo quaeque dis-
cedat. abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt,
animus autem solus, nec cum adest nec cum
discedit, apparet. iam vero videtis nihil esse
morti tam simile quam somnum. atqui dormi- 81
entium animi maxime declarant divinitatem suam;
multa enim, cum remissi et liberi sunt, futura
prospiciunt. ex quo intellegitur, quales futuri
siut, cum se plane corporis vinculis relaxave-
rint. quare, si haec ita sunt, sic me colitote,
inquit, 'ut deum; sin una est interiturus animus
cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc
omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memo-
riam nostri pie inviolateque servabitis'. Cyrus 23 82
quidem haec moriens; nos, si placet, nostra videamus. nemo
umquam mihi, Scipio, persuadebit aut patrem tuum Paulum aut
duos avos, Paulum et Africanum, aut Africani patrem aut
patruum aut multos praestantes viros, quos enumerare non est
necesse, tanta fuisse conaturos, quae ad posteritatis memo-
riam pertinerent, nisi animo cerneret posteritatem ad se
ipsos pertinere. an censes, ut de me ipse aliquid more
senum glorier, me tantos labores diurnos nocturnosque domi
militiaeque suscepturum fuisse, si eisdem finibus gloriam
meam, quibus vitam, essem terminaturus? nonne melius
multo fuisset otiosam aetatem et quietam sine ullo labore
aut contentione traducere? sed nescio quo modo animus
erigens se posteritatem ita semper prospiciebat, quasi, cum
excessisset e vita, tum denique victurus esset. quod quidem
ni ita se haberet, ut animi inmortales essent, haud optimi
cuiusque animus maxime ad inmortalitatem et gloriam nite-

83 retur. quid? quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo, nonne vobis videtur is animus, qui plus cernat et longius, videre se ad meliora proficisci, ille autem, cuius obtusior sit acies, non videre? equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi neque vero eos solos convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit nec tamquam Peliam recoxerit. et si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem nec vero velim quasi decurso
84 spatio ad carceres a calce revocari. quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? sed habeat sane, habet certe tamen aut satietatem aut modum. non libet enim mihi deplorare vitam, quod multi et ei docti saepe fecerunt, neque me vixisse paenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem, et ex vita ita discedo tamquam ex hospitio, non tamquam e domo. commorandi enim natura deversorium nobis, non habitandi dedit. o praeclarum diem, cum in illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar cumque ex hac turba et conluvione discedam! proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior; cuius a me corpus est crematum, quod contra decuit, ab illo meum, animus vero non me deserens, sed respectans in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. quem ego meum casum fortiter ferre visus sum, non quo aequo animo ferrem, sed me ipse consolabar existimans non longinquum inter nos digressum et discessum
85 fore. his mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti) levis est senectus nec solum non molesta, sed etiam iucunda. quodsi in hoc erro, qui animos hominum inmortales esse credam, libenter erro nec mihi hunc errorem,

quo delector, dum vivo, extorqueri volo; sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censent, nihil sentiam, non vereor, ne hunc errorem meum philosophi mortui irrideant. quodsi non sumus inmortales futuri, tamen extingui homini suo tempore optabile est. nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. senectus autem aetatis est peractio tamquam fabulae, cuius defectionem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate.

Haec habui, de senectute quae dicerem; ad quam utinam perveniatis, ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis!

M. TULLII CICERONIS
LAELIUS DE AMICITIA LIBER.

1 1 Q. Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero suo memoriter et iucunde solebat nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem; ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem. itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam fierique studebam eius prudentia doctior. quo mortuo me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere. sed de hoc alias; nunc redeo ad augurem.

2 Cum saepe multa, tum memini domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, cum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum multis erat in ore. meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, cum is tribunus pl. capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum coniunctissime et amantissime vixerat, quanta esset
3 hominum vel admiratio vel querela. itaque tum Scaevola, cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia habitum ab illo secum et cum altero genero, C. Fannio, Marci filio, paucis diebus post mortem Africani. eius disputationis sententias memoriae mandavi, quas hoc libro exposui arbitratu meo; quasi enim ipsos induxi loquentes, ne 'inquam' et 'inquit' saepius

interponeretur atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur.

Cum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scri- 4
berem aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione tum nostra familiaritate visa est. itaque feci non invitus, ut prodessem multis rogatu tuo. sed ut in Catone Maiore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset et in ipsa senectute praeter ceteros floruisset, sic, cum accepissemus a patribus maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. genus autem hoc sermonum positum in hominum veterum auctoritate et eorum inlustrium plus nescio quo pacto videtur habere gravitatis. itaque ipse mea legens sic adficior interdum, ut Catonem, non me loqui
existimem. sed ut tum ad senem senex de senectute, sic 5
hoc libro ad amicum amicissimus scripsi de amicitia. tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior; nunc Laelius et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiae gloria excellens de amicitia loquetur. tu velim a me animum parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani; ab his sermo oritur, respondet Laelius, cuius tota disputatio est de amicitia, quam legens te ipse cognosces.

FANNIUS. Sunt ista, Laeli; nec enim melior vir fuit 2 6
Africano quisquam nec clarior. sed existimare debes omnium oculos in te esse coniectos unum; te sapientem et appellant et existimant. tribuebatur hoc modo M. Catoni, scimus L. Acilium apud patres nostros appellatum esse sapientem, sed uterque alio quodam modo, Acilius, quia prudens esse in iure civili

putabatur, Cato, quia multarum rerum usum habebat; multa eius et in senatu et in foro vel provisa prudenter vel acta constanter vel responsa acute ferebantur; propterea quasi
7 cognomen iam habebat in senectute sapientis. te autem alio quodam modo non solum natura et moribus, verum etiam studio et doctrina esse sapientem, nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in reliqua Graecia neminem (nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent), Athenis unum accepimus et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum; hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita esse ducas humanosque casus virtute inferiores putes. itaque ex me quaerunt, credo ex hoc item Scaevola, quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris commentandi causa, ut adsolet, venissemus, tu non adfuisti, qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esses obire.

8 SCAEVOLA. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum, sed ego id respondeo, quod animum adverti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri tum amicissimi morte, ferre moderate nec potuisse non commoveri nec fuisse id humanitatis tuae; quod autem Nonis in conlegio nostro non adfuisses, valetudinem respondeo causam, non maestitiam fuisse.

LAELIUS. Recte tu quidem, Scaevola, et vere; nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, cum valerem, abduci incommodo meo debui nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii.
9 tu autem, Fanni, quod mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec adgnosco nec postulo, facis amice; sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone; aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. quo modo,

ut alia omittam, mortem filii tulit! memineram Paulum, videram Galum, sed hi in pueris, Cato in perfecto et spectato
viro. quam ob rem cave Catoni anteponas ne istum quidem 10
ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit; huius enim facta, illius dicta laudantur. de me autem, ut iam cum
utroque loquar, sic habetote. ego si Scipionis desiderio me 3
moveri negem — quam id recte faciam, viderint sapientes —, sed certe mentiar. moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit, ut confirmare possum, nemo certe fuit; sed non egeo medicina, me ipse consolor et maxime illo solacio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. nihil mali accidisse Scipioni puto, mihi accidit, si quid accidit; suis autem incommodis graviter angi
non amicum, sed se ipsum amantis est. cum illo vero quis 11
neget actum esse praeclare? nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non adeptus est, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adulescens incredibili virtute superavit, qui consulatum petivit numquam, factus consul est bis, primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, rei publicae paene sero, qui duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. quid dicam de moribus facillimis, de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, iustitia in omnes? nota sunt vobis. quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris indicatum est. quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? senectus enim, quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante, quam est mortuus, mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert
eam viriditatem, in qua etiam nunc erat Scipio. quam ob 12
rem vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere, moriendi autem sensum celeritas abstulit. quo de genere mortis difficile dictu est; quid homines suspi-

centur, videtis; hoc vere tamen licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, cum senatu dimisso domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, populo Romano, sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita, ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur deos potius quam ad inferos pervenisse.

4 13 Neque enim adsentior eis, qui haec nuper disserere
coeperunt, cum corporibus simul animos interire atque omnia
morte deleri. plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel
nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribue-
runt, quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere
arbitrarentur, vel eorum, qui in hac terra fuerunt magnam-
que Graeciam, quae nunc quidem deleta est, tum florebat,
institutis et praeceptis suis erudierunt, vel eius, qui Apollinis
oraculo sapientissimus est iudicatus. qui non tum hoc tum
illud, ut plerique, sed idem semper *contendebat*, animos
hominum esse divinos eisque, cum ex corpore excessissent,
reditum in caelum patere optimoque et iustissimo cuique
14 expeditissimum. quod idem Scipioni videbatur, qui quidem,
quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum et
Philus et Manilius adesset et alii plures tuque etiam, Scae-
vola, mecum venisses, triduum disseruit de re publica; cuius
disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum,
quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat.
id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime
evolet tamquam e custodia vinculisque corporis, cui cense-
mus cursum ad deos faciliorem fuisse quam Scipioni? quo-
circa maerere hoc eius eventu vereor ne invidi magis quam
amici sit. sin autem illa veriora, ut idem interitus sit ani-
morum et corporum nec ullus sensus maneat, ut nihil boni
est in morte, sic certe nihil mali; sensu enim amisso fit
idem, quasi natus non esset omnino, quem tamen esse natum

et nos gaudemus et haec civitas, dum erit, laetabitur. quam 15
ob rem cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est,
mecum incommodius, quem fuerat aequius, ut prius intro-
ieram, sic prius exire de vita. sed tamen recordatione no-
strae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum
Scipione vixerim, quocum mihi coniuncta cura de publica re
et de privata fuit, quocum et domus fuit et militia communis
et, id in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studio-
rum, sententiarum summa consensio. itaque non tam ista
me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama de-
lectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memo-
riam spero sempiternam fore, idque eo mihi magis est cordi,
quod ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur
paria amicorum; quo in genere sperare videor Scipionis et
Laelii amicitiam notam posteritati fore.

FANNIUS. Istuc quidem, Laeli, ita necesse est. sed 16
quoniam amicitiae mentionem fecisti et sumus otiosi, per-
gratum mihi feceris, spero item Scaevolae, si, quem ad mo-
dum soles de ceteris rebus, cum ex te quaeritur, sic de
amicitia disputaris quid sentias, qualem existimes, quae prae-
cepta des.

SCAEVOLA. Mihi vero erit gratum; atque id ipsum
cum tecum agere conarer, Fannius antevertit. quam ob rem
utrique nostrum gratum admodum feceris.

LAELIUS. Ego vero non gravarer, si mihi ipse con- 5 17
fiderem; nam et praeclara res est et sumus, ut dixit Fannius,
otiosi. sed quis ego sum aut quae est in me facultas?
doctorum est ista consuetudo eaque Graecorum, ut eis po-
natur, de quo disputent quamvis subito; magnum opus est
egetque exercitatione non parva. quam ob rem, quae dispu-
tari de amicitia possunt, ab eis censeo petatis, qui ista
profitentur; ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam
omnibus rebus humanis anteponatis; nihil est enim tam

naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel ad-
18 versas. sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse
non posse; neque id ad vivum reseco, ut illi, qui haec
subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilita-
tem parum; negant enim quemquam esse virum bonum nisi
sapientem. sit ita sane; sed eam sapientiam interpretantur,
quam adhuc mortalis nemo est consecutus, nos autem ea,
quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur
aut optantur, spectare debemus. numquam ego dicam C. Fa-
bricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri
maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. quare
sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum,
concedant, ut viri boni fuerint. ne id quidem facient; nega-
19 bunt id nisi sapienti posse concedi. agamus igitur pingui,
ut aiunt, Minerva. qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum
probetur fides, integritas, aequitas, liberalitas nec sit in eis
ulla cupiditas, libido, audacia sintque magna constantia, ut
ei fuerunt, modo quos nominavi, hos viros bonos, ut habiti
sunt, sic etiam appellandos putemus, quia sequantur, quan-
tum homines possunt, naturam optimam bene vivendi ducem.
sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter
omnes esset societas quaedam, maior autem, ut quisque pro-
xime accederet. itaque cives potiores quam peregrini, pro-
pinqui quam alieni; cum his enim amicitiam natura ipsa
peperit, sed ea non satis habet firmitatis. namque hoc prae-
stat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia
tolli potest, ex amicitia non potest; sublata enim benevolentia
20 amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. quanta autem
vis amicitiae sit, ex hoc intellegi maxime potest, quod ex
infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa na-
tura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut
omnis caritas aut inter duos aut inter paucos iungeretur.

Est enim amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum 6
humanarumque rerum cum benevolentia et caritate consensio;
qua quidem haud scio an excepta sapientia nihil melius ho-
mini sit a dis inmortalibus datum. divitias alii praeponunt,
bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi
etiam voluptates. beluarum hoc quidem extremum, illa autem
superiora caduca et incerta, posita non tam in consiliis no-
stris quam in fortunae temeritate. qui autem in virtute
summum bonum ponunt, praeclare illi quidem, sed haec ipsa
virtus amicitiam et gignit et continet nec sine virtute ami-
citia esse ullo pacto potest. iam virtutem ex consuetudine 21
vitae sermonisque nostri interpretemur nec eam, ut quidam
docti, verborum magnificentia metiamur virosque bonos eos,
qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Galos, Scipiones,
Philos; his communis vita contenta est; eos autem omitta-
mus, qui omnino nusquam reperiuntur. talis igitur inter 22
viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo
dicere. principio qui potest esse vita 'vitalis', ut ait En-
nius, quae non in amici mutua benevolentia conquiescit?
quid dulcius quam habere, quicum omnia audeas sic loqui
ut tecum? qui esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi
haberes, qui illis aeque ac tu ipse gauderet? adversas vero
ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam quam tu
ferret. denique ceterae res, quae expetuntur, opportunae sunt
singulae rebus fere singulis, divitiae, ut utare, opes, ut co-
lare, honores, ut laudere, voluptates, ut gaudeas, valetudo,
ut dolore careas et muneribus fungare corporis; amicitia res
plurimas continet. quoquo te verteris, praesto est, nullo loco
excluditur, numquam intempestiva, numquam molesta est.
itaque non aqua, non igni, ut aiunt, locis pluribus utimur
quam amicitia. neque ego nunc de vulgari aut de mediocri,
quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et per-
fecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. nam

et secundas res splendidiores facit amicitia et adversas par-
tiens communicansque leviores.

7 23 Cumque plurimas et maximas commoditates amicitia con-
tineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bona spe
praelucet in posterum nec debilitari animos aut cadere pa-
titur. verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar
aliquod intuetur sui. quocirca et absentes adsunt et egentes
abundant et inbecilli valent et, quod difficilius dictu est,
mortui vivunt; tantus eos honos, memoria, desiderium pro-
sequitur amicorum! ex quo illorum beata mors videtur, ho-
rum vita laudabilis. quodsi exemeris ex rerum natura be-
nevolentiae coniunctionem, nec domus ulla nec urbs stare
poterit, ne agri quidem cultus permanebit. id si minus in-
tellegitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissen-
sionibus atque ex discordiis perspici potest. quae enim do-
mus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis
et discidiis funditus possit everti? ex quo quantum boni
24 sit in amicitia, iudicari potest. Agrigentinum quidem do-
ctum quendam virum carminibus Graecis vaticinatum ferunt,
quae in rerum natura totoque mundo constarent quaeque
moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam.
atque hoc quidem omnes mortales et intellegunt et re pro-
bant. itaque, si quando aliquod officium extitit amici in
periculis aut adeundis aut communicandis, quis est qui id
non maximis efferat laudibus? qui clamores tota cavea nuper
in hospitis et amici mei M. Pacuvii nova fabula! cum igno-
rante rege, uter Orestes *esset*, *Pylades* Orestem se esse
diceret, ut pro illo necaretur, Orestes autem, ita ut erat,
Orestem se esse perseveraret. stantes plaudebant in re ficta;
quid arbitramur in vera facturos fuisse? facile indicabat ipsa
natura vim suam, cum homines, quod facere ipsi non pos-
sent, id recte fieri in altero iudicarent.

Hactenus mihi videor de amicitia quid sentirem potuisse dicere; si qua praeterea sunt (credo autem esse multa), ab eis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote.

FANNIUS. Nos autem a te potius; quamquam etiam 25
ab istis saepe quaesivi et audivi non invitus equidem; sed aliud quoddam filum orationis tuae.

SCAEVOLA. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de re publica disputatum, adfuisses. qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili!

FANNIUS. Facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo viro defendere.

SCAEVOLA. Quid? amicitiam nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaque servatam maximam gloriam ceperit?

LAELIUS. Vim hoc quidem est adferre. quid enim re- 8 26
fert, qua me ratione cogatis? cogitis certe. studiis enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est tum ne aequum quidem obsistere.

Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, utrum propter inbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio vicissimque redderet an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia causa. amor enim, ex quo amicitia nominata est, princeps est ad benevolentiam coniungendam. nam utilitates quidem etiam ab eis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur temporis causa, in amicitia autem nihil fictum est, nihil simulatum et, quidquid
est, id est verum et voluntarium. quapropter a natura mihi 27
videtur potius quam ab indigentia orta amicitia, adplicatione magis animi cum quodam sensu amandi quam cogitatione,

quantum illa res utilitatis esset habitura. quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. quod in homine multo est evidentius, primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes, quae dirimi nisi detestabili scelere non potest; deinde quod similis sensus existit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere vi-
28 deamur. nihil est enim virtute amabilius, nihil, quod magis adliciat ad diligendum, quippe cum propter virtutem et probitatem etiam eos, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. quis est qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate aliqua benevola memoriam usurpet, quos numquam viderit? quis autem est qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? cum duobus ducibus de imperio in Italia est decertatum, Pyrrho et Hannibale; ab altero propter probitatem eius non nimis alienos animos habemus, alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit.

9
29 Quodsi tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste etiam diligamus, quid mirum est, si animi hominum moveantur, cum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et studio perspecto et consuetudine adiuncta, quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo. quam si qui putant ab inbecillitate proficisci, ut sit per quem adsequatur, quod quisque desideret, humilem sane relinquunt et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt. quod si ita esset, ut quisque minimum esse in se arbitra-

retur, ita ad amicitiam esset aptissimus; quod longe secus
est. ut enim quisque sibi plurimum confidit et ut quisque 30
maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat
suaque omnia in se ipso posita iudicet, ita in amicitiis ex-
petendis colendisque maxime excellit. quid enim? Africanus
indigens mei? minime hercule! ac ne ego quidem illius; sed
ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione
fortasse non nulla, quam de meis moribus habebat, me di-
lexit; auxit benevolentiam consuetudo. sed quamquam utili-
tates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab
earum spe causae diligendi profectae. ut enim benefici libe- 31
ralesque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim bene-
ficium faeneramur, sed natura propensi ad liberalitatem su-
mus), sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod
omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus.
ab his *ei*, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, 32
longe dissentiunt, nec mirum. nihil enim altum, nihil magni-
ficum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogita-
tiones abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam.
quam ob rem hos quidem ab hoc sermone removeamus, ipsi
autem intellegamus natura gigni sensum diligendi et bene-
volentiae caritatem facta significatione probitatis. quam qui
adpetiverunt, adplicant se et propius admovent, ut et usu
eius, quem diligere coeperunt, fruantur et moribus, suntque
pares in amore et aequales propensioresque ad bene meren-
dum quam ad reposcendum; atque haec inter eos est ho-
nesta certatio. sic et utilitates ex amicitia maximae capientur
et erit eius ortus a natura quam ab inbecillitate gravior
et verior. nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem
commutata dissolveret; sed quia natura mutari non potest,
idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. ortum quidem ami-
citiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis.

FANNIUS. Tu vero perge, Laeli; pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo.

33 SCAEVOLA. Recte tu quidem; quam ob rem audiamus.

10 LAELIUS. Audite vero, optimi viri, ea, quae saepis-
sime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur. quam-
quam ille quidem nihil difficilius esse dicebat quam amicitiam
usque ad extremum vitae diem permanere. nam, vel ut non
idem expediret, incidere saepe; vel ut de re publica non
idem sentiretur; mutari etiam mores hominum saepe dicebat,
alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. atque earum
rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis,
quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta toga
34 ponerentur; sin autem ad adulescentiam perducti essent, di-
rimi tamen interdum contentione vel uxoriae condicionis vel
commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset.
quodsi qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe
labefactari, si in honoris contentionem incidissent; pestem
enim nullam maiorem esse amicitiis quam in plerisque pecu-
niae cupiditatem, in optimis quibusque honoris certamen et
gloriae; ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos
35 extitisse. magna etiam discidia et plerumque iusta nasci, cum
aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur, ut
aut libidinis ministri aut adiutores essent ad iniuriam, quod,
qui recusarent, quamvis honeste id facerent, ius tamen ami-
citiae deserere arguerentur ab eis, quibus obsequi nollent;
illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postula-
tione ipsa profiteri omnia se amici causa esse facturos.
eorum querela inveterata non modo familiaritates extingui
solere, sed odia etiam gigni sempiterna. haec ita multa quasi
fata inpendere amicitiis, ut omnia subterfugere non modo
sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

11
36 Quam ob rem id primum videamus, si placet, quatenus
amor in amicitia progredi debeat. numne, si Coriolanus

habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuerunt? num Vecellinum amici regnum adpetentem, num Maelium debuerunt iuvare? Tib. quidem Gracchum rem pu- 37
blicam vexantem a Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videbamus. at C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, cum ad me, quod aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam adferebat, quod tanti Tib. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. tum ego: ‘etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?’ ‘numquam’, inquit, ‘voluisset id quidem; sed si voluisset, paruissem.’ videtis, quam nefaria vox! et hercule ita fecit vel plus etiam quam dixit; non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit, nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. itaque hac amentia quaestione nova perterritus in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas rei publicae graves iustasque persolvit. nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris; nam cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. quodsi rectum statueri- 38
mus vel concedere amicis, quidquid velint, vel inpetrare ab eis, quidquid velimus, perfecta quidem sapientia si simus, nihil habeat res vitii; sed loquimur de eis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus aut de quibus memoria accepimus, quos novit vita communis. ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. videmus Papum Aemilium Luscino fami- 39
liarem fuisse (sic a patribus accepimus), bis una consules, collegas in censura; tum et cum eis et inter se coniunctissimos fuisse M’. Curium, Ti. Coruncanium memoriae proditum est. igitur ne suspicari quidem possumus quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra ius iurandum, contra rem publicam esset. nam hoc quidem

in talibus viris quid adtinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? cum illi sanctissimi viri fuerint, aeque autem nefas sit tale aliquid et facere rogatum et rogare. at vero Tib. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato et minime tum quidem C. frater, nunc idem acerrimus.

12 40 Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes nec faciamus rogati. turpis enim excusatio est et minime accipienda cum in ceteris peccatis, tum si quis contra rem publicam se amici causa fecisse fateatur. etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus rei publicae. deflexit iam aliquantum de
41 spatio curriculoque consuetudo maiorum. Tib. Gracchus regnum occupare conatus est vel regnavit is quidem paucos menses. num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Scipione effecerint, sine lacrimis non queo dicere. nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Tib. Gracchi sustinuimus. de C. Gracchi autem tribunatu quid expectem, non libet augurari. *serpit primo res, quae proclivis ad perniciem; cum semel coepit, labitur.* videtis, in tabella iam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. videre iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinis arbitrio res maximas agi. plures enim discunt, quem ad modum haec fiant, quam quem ad
42 modum eis resistatur. quorsum haec? quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. praecipiendum est igitur bonis, ut, si in eius modi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita se adligatos, ut ab amicis in magna aliqua re peccantibus non discedant; inprobis autem poena statuenda est nec vero minor eis, qui secuti erunt alterum, quam eis, qui ipsi fuerint impietatis duces. quis clarior in Graecia Themistocle, quis potentior? qui cum imperator bello Persico servitute Graeciam liberavisset propterque invidiam in exilium

expulsus esset, ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre debuit: fecit idem, quod XX annis ante apud nos fecerat Coriolanus. his adiutor contra patriam inventus est nemo; itaque mortem sibi uterque conscivit. quare talis in- 43
proborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius supplicio omni vindicanda est, ut ne quis concessum putet amicum vel bellum patriae inferentem sequi; quod quidem, ut res ire coepit, haud scio an aliquando futurum sit. mihi autem non minori curae est, qualis res publica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit.

Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis 13 44
honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus, ne expectemus quidem, dum rogemur; studium semper adsit, cunctatio absit; consilium vero dare audeamus libere. plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit, et adhibitae pareatur. nam quibus- 45
dam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam (sed nihil est quod illi non persequantur argutiis); partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus; satis superque esse sibi suarum cuique rerum, alienis nimis implicari molestum esse; commodissimum esse quam laxissimas habenas habere amicitiae, quas vel adducas, cum velis, vel remittas; caput enim esse ad beate vivendum securitatem, qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus. alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius (quem lo- 46
cum breviter paulo ante perstrinxi) praesidii adiumentique causa, non benevolentiae neque caritatis amicitias esse expetendas. itaque, ut quisque minimum firmitatis habeat minimumque virium, ita amicitias adpetere maxime; ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant quam viri et inopes quam opulenti et calamitosi quam ei, qui

47 putentur beati. o praeclaram sapientiam! solem enim e mundo
tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt, qua nihil a dis
inmortalibus melius habemus, nihil iucundius. quae est enim
ista securitas? specie quidem blanda, sed reapse multis locis
repudianda. neque enim est consentaneum ullam honestam
rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut
susceptam deponere. quodsi curam fugimus, virtus fugienda
est, quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias
aspernetur atque oderit, ut bonitas malitiam, temperantia
libidinem, ignaviam fortitudo. itaque videas rebus iniustis
iustos maxime dolere, inbellibus fortes, flagitiosis modestos.
ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis
48 rebus et dolere contrariis. quam ob rem, si cadit in sapi-
entem animi dolor, qui profecto cadit, nisi ex eius animo
exstirpatam humanitatem arbitramur, quae causa est cur ami-
citiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam
suscipiamus molestias? quid enim interest motu animi sublato
non dico inter pecudem et hominem, sed inter hominem et
truncum aut saxum aut quidvis generis eiusdem? neque
enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream
esse quandam volunt; quae quidem est cum multis in rebus,
tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici
quasi diffundatur et incommodis contrahatur. quam ob rem
angor iste, qui pro amico saepe capiendus est, non tantum
valet, ut tollat e vita amicitiam, non plus quam ut virtutes,
quia non nullas curas et molestias adferunt, repudientur.

14 Cum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si qua
significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus ad-
plicet et adiungat, id cum contigit, amor exoriatur necesse
49 est. quid enim tam absurdum quam delectari multis inani-
mis rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu
cultuque corporis, animante virtute praedito, eo qui vel amare
vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari?

nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque iucundius. quid, si illud etiam ad- 50
dimus, quod recte addi potest, nihil esse quod ad se rem ullam tam adliciat et adtrahat quam ad amicitiam similitudo? concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant adsciscantque sibi quasi propinquitate coniunctos atque natura. nihil est enim adpetentius similium sui nec rapacius quam natura. quam ob rem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constet, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam, qui est amicitiae fons a natura constitutus. sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. non enim est inhumana virtus neque inmunis neque superba, quae etiam populos universos tueri eisque optime consulere soleat; quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. atque 51
etiam mihi quidem videntur, qui utilitatum causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. non enim tam utilitas parta per amicum quam amici amor ipse delectat tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum; tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ei, qui opibus et copiis maximeque virtute, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. atque haud sciam an ne opus sit quidem nihil umquam omnino deesse amicis. ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi nec militiae Scipio eguisset? non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam secuta est.

Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si 15 52
quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. nam quis est, pro deorum fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? haec enim est tyrannorum vita

nimirum, in qua nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis bene-
volentiae potest esse fiducia, omnia semper suspecta atque
53 sollicita, nullus locus amicitiae. quis enim aut eum diligat,
quem metuat, aut eum, a quo se metui putet? coluntur tamen
simulatione dumtaxat ad tempus. quodsi forte, ut fit plerum-
que, ceciderunt, tum intellegitur, quam fuerint inopes amico-
rum. quod Tarquinium dixisse ferunt exulantem, tum se in-
tellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cum iam
54 neutris gratiam referre posset. quamquam miror, illa superbia
et inportunitate si quemquam amicum habere potuit. atque ut
huius, quem dixi, mores veros amicos parare non potuerunt,
sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles.
non enim solum ipsa Fortuna caeca est, sed eos etiam plerum-
que efficit caecos, quos complexa est; itaque efferuntur fere
fastidio et contumacia nec quidquam insipiente fortunato intole-
rabilius fieri potest. atque hoc quidem videre licet, eos, qui
antea commodis fuerint moribus, imperio, potestate, prosperis
55 rebus inmutari. quid autem stultius quam, cum plurimum
copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae pa-
rantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa,
amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitae, ut ita
dicam, supellectilem? etenim cetera cum parant, cui parent,
nesciunt, nec cuius causa laborent (eius enim est istorum quid-
que, qui vicit viribus), amicitiarum sua cuique permanet sta-
bilis et certa possessio, ut, etiamsi illa maneant, quae sunt
quasi dona Fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis
non possit esse iucunda. sed haec hactenus.

16
56 Constituendi autem sunt qui sint in amicitia fines et quasi
termini deligendi. de quibus tres video sententias ferri,
quarum nullam probo, unam, ut eodem modo erga amicum
adfecti simus, quo erga nosmet ipsos, alteram, ut nostra in
amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiae pariter
aequaliterque respondeat, tertiam, ut, quanti quisque se ipse

faciat, tanti fiat ab amicis. harum trium sententiarum nulli prorsus adsentior. nec enim illa prima vera est, ut, quem 57 ad modum in se quisque sit, sic in amicum sit animatus. quam multa enim, quae nostra causa numquam faceremus, facimus amicorum! precari ab indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem invehi insectarique vehementius, quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime; multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt detrahique patiuntur, ut eis amici potius quam ipsi fruantur. altera sententia est, quae definit 58 amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. divitior mihi et afluentior videtur esse vera amicitia nec observare stricte, ne plus reddat quam acceperit; neque enim verendum est, ne quid excidat aut ne quid in terram defluat aut ne plus aequo quid in amicitiam congeratur. tertius vero ille finis deter- 59 rimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. saepe enim in quibusdam aut animus abiectior est aut spes amplificandae fortunae fractior. non est igitur amici talem esse in eum, qualis ille in se est, sed potius eniti et efficere, ut amici iacentem animum excitet inducatque *in* spem cogitationemque meliorem. alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, dixero. negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri quam eius, qui dixisset ita amare oportere, ut si aliquando esses osurus; nec vero se adduci posse, ut hoc, quem ad modum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; impuri cuiusdam aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. quonam enim modo quisquam amicus esse poterit ei, cui se putabit inimicum esse posse? quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime

peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad repre-
hendendum; rursum autem recte factis commodisque amicorum
60 necesse erit angi, dolere, invidere. quare hoc quidem prae-
ceptum, cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet; illud
potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus
in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus
eum, quem aliquando odisse possemus. quin etiam, si minus
felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius
quam inimicitiarum tempus cogitandum putabat.

17 61 His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emendati
mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, con-
siliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas, ut,
etiamsi qua fortuna acciderit, ut minus iustae amicorum
voluntates adiuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur
aut fama, declinandum de via sit, modo ne summa turpitudo
sequatur; est enim quatenus amicitiae dari venia possit. nec
vero neglegenda est fama nec mediocre telum ad res gerendas
existimare oportet benevolentiam civium; quam blanditiis et
adsentando colligere turpe est; virtus, quam sequitur caritas,
62 minime repudianda est. sed (saepe enim redeo ad Scipionem,
cuius omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quod omnibus
in rebus homines diligentiores essent; capras et oves quot
quisque haberet, dicere posse, amicos quot haberet, non
posse dicere; et in illis quidem parandis adhibere curam,
in amicis eligendis neglegentes esse nec habere quasi signa
quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitias essent idonei,
iudicarent. sunt igitur firmi et stabiles et constantes eligendi;
cuius generis est magna penuria. et iudicare difficile est
sane nisi expertum; experiendum autem est in ipsa amicitia.
ita praecurrit amicitia iudicium tollitque experiendi potesta-
63 tem. est igitur prudentis sustinere ut currum, sic impetum
benevolentiae, ut utamur quasi equis temptatis sic amicitia,
ex aliqua parte periclitatis moribus amicorum. quidam saepe in

parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves, quidam autem,
quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. sin
erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae sordi-
dum existiment, ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus,
imperia, potestates, opes amicitiae non anteponant, ut, cum
ex altera parte proposita haec sint, ex altera ius amicitiae,
non multo illa malint? inbecilla enim est natura ad contem-
nendam potentiam; quam etiamsi neglecta amicitia consecuti
sint, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa
sit neglecta amicitia. itaque verae amicitiae difficillime re- 64
periuntur in eis, qui in honoribus reque publica versantur.
ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo?
quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque
videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu
qui descendant. quamquam Ennius recte:

amícus certus ín re incerta cérnitur,

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt,
aut si in bonis rebus contemnunt aut *si* in malis deserunt.
qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in 18
amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro genere hominum
iudicare debemus et paene divino.

Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est eius, 65
quam in amicitia quaerimus, fides; nihil est enim stabile,
quod infidum est. simplicem praeterea et communem et
consentientem, id est qui rebus eisdem moveatur, eligi par
est, quae omnia pertinent ad fidelitatem. neque enim fidum
potest esse multiplex ingenium et tortuosum neque vero, qui
non eisdem rebus movetur naturaque consentit, aut fidus aut
stabilis potest esse. addendum eodem est, ut ne criminibus
aut inferendis delectetur aut credat oblatis, quae pertinent
omnia ad eam, quam iam dudum tracto, constantiam. ita
fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos
esse non posse. est enim boni viri, quem eundem sapientem

licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum, ne quid fictum sit neve simulatum; aperte enim vel odisse magis ingenui est quam fronte occultare sententiam; deinde non solum ab aliquo adlatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab
66 amico esse violatum. accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. tristitia autem et in omni re severitas habet illa quidem gravitatem, sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

19 67 Existit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis, num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. indigna homine dubitatio! non enim debent esse amicitiarum sicut aliarum rerum satietates; veterrima quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debet suavissima; verumque illud est, quod dicitur, multos modios salis simul edendos
68 esse, ut amicitiae munus expletum sit. novitates autem si spem adferunt, ut tamquam in herbis non fallacibus fructus adpareat, non sunt illae quidem repudiandae, vetustas tamen suo loco conservanda; maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis. quin ipso equo, cuius modo feci mentionem, si nulla res impediat, nemo est quin eo, quo consuevit, libentius utatur quam intractato et novo. nec vero in hoc, quod est animal, sed in eis etiam, quae sunt inanima, consuetudo valet, cum locis ipsis delectemur, montuosis etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

69 Sed maximum est in amicitia parem esse inferiori. saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. numquam se ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis, Q. vero Maximum fratrem, egregium

virum omnino, sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate,
tamquam superiorem colebat suosque omnes per se esse
ampliores volebat. quod faciendum imitandumque est omni- 70
bus, ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae con-
secuti sint, inpertiant eam suis communicentque cum pro-
ximis, ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos
habeant inbecilliore vel animo vel fortuna, eorum augeant
opes eisque honori sint et dignitati. ut in fabulis, qui ali-
quamdiu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu
fuerunt, cum cogniti sunt et aut deorum aut regum filii
inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres
multos annos esse duxerunt. quod est multo profecto magis
in veris patribus certisque faciendum. fructus enim ingenii
et virtutis omnisque praestantiae tum maximus capitur, cum
in proximum quemque confertur.

Ut igitur ei, qui sunt in amicitiae coniunctionisque ne- 20 71
cessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent,
sic inferiores non dolere se a suis aut ingenio aut fortuna
aut dignitate superari. quorum plerique aut queruntur semper
aliquid aut etiam exprobrant eoque magis, si habere se pu-
tant, quod officiose et amice et cum labore aliquo suo
factum queant dicere. odiosum sane genus hominum officia
exprobrantium; quae meminisse debet is, in quem conlata
sunt, non commemorare, qui contulit. quam ob rem, ut ei, 72
qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia, sic
quodam modo inferiores extollere. sunt enim quidam, qui
molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant;
quod non fere contingit nisi eis, qui etiam contemnendos
se arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, sed etiam
opere levandi sunt. tantum autem cuique tribuendum, pri- 73
mum, quantum ipse efficere possis, deinde etiam, quantum
ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. non enim neque
tu possis, quamvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos

perducere, ut Scipio P. Rupilium potuit consulem efficere,
fratrem eius L. non potuit. quodsi etiam possis quidvis de-
ferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sus-
tinere.

74 Omnino amicitiae conroboratis iam confirmatisque et in-
geniis et aetatibus iudicandae sunt nec, si qui ineunte aetate
venandi aut pilae studiosi fuerunt, eos habere *oportet* necessa-
rios, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. isto enim
modo nutrices et paedagogi iure vetustatis plurimum bene-
volentiae postulabunt; qui neglegendi quidem non sunt, sed
alio quodam modo *tractandi*. aliter amicitiae stabiles per-
manere non possunt. dispares enim mores, disparia studia
sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias; nec ob
aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse
non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima
75 potest esse, morum studiorumque distantia. recte etiam
praecipi potest in amicitiis, ne intemperata quaedam bene-
volentia, quod persaepe fit, impediat magnas utilitates ami-
corum. nec enim, ut ad fabulas redeam, Troiam Neoptole-
mus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat edu-
catus, multis cum lacrimis iter suum impedientem audire
voluisset. et saepe incidunt magnae res, ut discedendum
sit ab amicis; quas qui impedire vult, quod desiderium non
facile ferat, is et infirmus est mollisque natura et ob eam
76 ipsam causam in amicitia parum iustus. atque in omni re
considerandum est, et quid postules ab amico et quid patiare
a te impetrari.

21 Est etiam quaedam calamitas in amicitiis dimittendis
non numquam necessaria; iam enim a sapientium familiari-
tatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. erum-
punt saepe vitia amicorum tum in ipsos amicos tum in
alienos, quorum tamen ad amicos redundet infamia. tales
igitur amicitiae sunt remissione usus solvendae et, ut Catonem

dicere audivi, dissuendae magis quam discindendae, nisi quaedam
admodum intolerabilis iniuria exarserit, ut neque rectum
neque honestum sit nec fieri possit, ut non statim alienatio
disiunctioque facienda sit. sin autem aut morum aut studio- 77
rum commutatio quaedam, ut fieri solet, facta erit aut in
rei publicae partibus dissensio intercesserit (loquor enim iam,
ut paulo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus
amicitiis), cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae,
sed etiam inimicitiae susceptae videantur. nihil est enim
turpius quam cum eo bellum gerere, quocum familiariter
vixeris. ab amicitia Q. Pompei meo nomine se removerat,
ut scitis, Scipio; propter dissensionem autem, quae erat in
re publica, alienatus est a collega nostro Metello; utrumque
egit graviter, offensione animi non acerba. quam ob rem 78
primum danda opera est, ne qua amicorum discidia fiant;
sin tale aliquid evenerit, ut extinctae potius amicitiae quam
oppressae videantur. cavendum vero, ne etiam in graves
inimicitias convertant se amicitiae; ex quibus iurgia, male-
dicta, contumeliae gignuntur. quae tamen si tolerabiles erunt,
ferendae sunt et hic honos veteri amicitiae tribuendus, ut
is in culpa sit, qui faciat, non is, qui patiatur iniuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum
una cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito diligere
incipias neve non dignos. digni autem sunt amicitia, quibus 79
in ipsis inest causa, cur diligantur. rarum genus! et quidem
omnia praeclara rara nec quidquam difficilius quam reperire,
quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. sed ple-
rique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi
quod fructuosum sit, et amicos tamquam pecudes eos potis-
simum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse
capturos. ita pulcherrima illa et maxime naturali carent 80
amicitia per se et propter se expetita nec ipsi sibi exemplo
sunt, haec vis amicitiae et qualis et quanta sit. ipse enim

se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. quod nisi idem in amicitiam transferetur, verus amicus numquam reperietur; est enim is, qui est tamquam alter
81 idem. quodsi hoc adparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant (id enim pariter cum omni animante nascitur), deinde ut requirant atque adpetant, ad quas se adplicent eiusdem generis animantis, idque faciunt cum desiderio et cum quadam similitudine amoris humani, quanto id magis in homine fit natura! qui et se ipse diligit et alterum anquirit, cuius animum ita cum suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus.

22
82 Sed plerique perverse, ne dicam inpudenter, habere talem amicum volunt, quales ipsi esse non possunt, quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab eis desiderant. par est autem primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. in talibus ea, quam iam dudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest, cum homines benevolentia coniuncti primum cupiditatibus eis, quibus ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate iustitiaque gaudebunt omniaque alter pro altero suscipiet neque quidquam umquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit neque solum colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur. nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam.
83 itaque in eis perniciosus est error, qui existimant libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes, ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, coniuncta et consociata cum altera perveniret. quae si quos inter societas aut est aut fuit aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus beatissi-
84 musque comitatus. haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tran-

quillitas animi atque iucunditas, ut et, cum haec adsint, beata
vita sit et sine his esse non possit. quod cum optimum maxi-
mumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est,
sine qua nec amicitiam neque ullam rem expetendam con-
sequi possumus; ea vero neglecta qui se amicos habere
arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum eos gravis
aliquis casus experiri cogit. quocirca (dicendum est enim 85
saepius), cum iudicaris, diligere oportet, non, cum dilexeris,
iudicare. sed cum multis in rebus neglegentia plectimur,
tum maxime in amicis et diligendis et colendis; praeposteris
enim utimur consiliis et acta agimus, quod vetamur vetere
proverbio. nam implicati ultro et citro vel usu diuturno
vel etiam officiis repente in medio cursu amicitias exorta
aliqua offensione dirumpimus.

Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessa- 23 86
riae tanta incuria. una est enim amicitia in rebus humanis,
de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt. a multis
virtus ipsa contemnitur et venditatio quaedam atque osten-
tatio esse dicitur; multi divitias despiciunt, quos parvo con-
tentos tenuis victus cultusque delectat; honores vero, quorum
cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt,
ut nihil inanius, nihil esse levius existiment! itemque ce-
tera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt qui
pro nihilo putent; de amicitia omnes ad unum idem sentiunt,
et ei, qui ad rem publicam se contulerunt, et ei, qui rerum
cognitione doctrinaque delectantur, et ei, qui suum negotium
gerunt otiosi, postremo ei, qui se totos tradiderunt volupta-
tibus, sine amicitia vitam esse nullam, si modo velint aliqua
ex parte liberaliter vivere. serpit enim nescio quo modo 87
per omnium vitas amicitia nec ullam aetatis degendae ra-
tionem patitur esse expertem sui. quin etiam si quis aspe-
ritate ea est et inmanitate naturae, congressus ut hominum
fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio

quem accepimus, tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. atque hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret et in solitudine uspiam collocaret atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet. quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset cuique non auferret fructum
88 voluptatum omnium solitudo? verum ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum nostros senes commemorare audivi ab aliis senibus auditum: 'si quis in caelum ascendisset naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore; quae iucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset.' sic natura solitarium nihil amat semperque ad aliquod tamquam adminiculum adnititur; quod in amicissimo quoque dulcissimum est.
24 Sed cum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, desideret, tamen obsurdescimus nescio quo modo nec ea, quae ab ea monemur, audimus. est enim varius et multiplex usus amicitiae multaeque causae suspicionum offensionumque dantur, quas tum evitare tum elevare tum ferre sapientis est. una illa sublevanda offensio *non* est, ut et utilitas in amicitia et fides retineatur: nam et monendi amici saepe sunt et obiurgandi et haec accipienda amice,
89 cum benevole fiunt. sed nescio quo modo verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

obséquium amicos, véritas odiúm parit.

molesta veritas, siquidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitiae, sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit; maxima autem culpa in eo, qui et veritatem aspernatur et in fraudem obsequio inpellitur. omni igitur hac in re habenda ratio et

diligentia est, primum ut monitio acerbitate, deinde ut obiurgatio contumelia careat. in obsequio autem, quoniam Terentiano verbo libenter utimur, comitas adsit, adsentatio, vitiorum adiutrix, procul amoveatur, quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est; aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. cuius autem aures clausae veritati sunt, 90
ut ab amico verum audire nequeat, eius salus desperanda est. scitum est enim illud Catonis, ut multa: 'melius de quibusdam acerbos inimicos mereri quam eos amicos, qui dulces videantur; illos verum saepe dicere, hos numquam.' atque illud absurdum, quod ei, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt, eam capiunt, qua debent vacare. peccasse enim se non anguntur, obiurgari moleste ferunt; quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

Ut igitur et monere et moneri proprium est verae ami- 25 91
citiae et alterum libere facere, non aspere, alterum patienter accipere, non repugnanter, sic habendum est nullam in amicitiis pestem esse maiorem quam adulationem, blanditiam, adsentationem; quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum levium hominum atque fallacium ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. cum autem omnium 92
rerum simulatio vitiosa est (tollit enim iudicium veri idque adulterat), tum amicitiae repugnat maxime; delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. nam cum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus, qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit idemque semper, sed varius, commutabilis, multiplex? quid enim potest esse tam flexibile, tam devium quam animus 93
eius, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

négat quis, nego; ait, áio; postremo ímperavi
egomét mihi

ómnia adsentári,

ut ait idem Terentius, sed ille in Gnathonis persona, quod
94 amici genus adhibere omnino levitatis est. multi autem
Gnathonum similes, cum sint loco, fortuna, fama superiores;
horum est adsentatio molesta, cum ad vanitatem accessit
95 auctoritas. secerni autem blandus amicus a vero et inter-
nosci tam potest adhibita diligentia quam omnia fucata et
simulata a sinceris atque veris. contio, quae ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est adsentatorem et levem civem, et inter con-
96 stantem et severum et gravem. quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures contionis, cum ferret legem de tribunis plebis reficiendis! dissuasimus nos; sed nihil de me, de Scipione dicam libentius. quanta illi, di inmortales, fuit gravitas, quanta in oratione maiestas! ut facile ducem populi Romani, non comitem diceres. sed adfuistis et est in manibus oratio. itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur! cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur; atque is primus instituit in forum versus agere cum populo. tamen illius vendibilem orationem religio deorum inmortalium nobis defendentibus facile vincebat. atque id actum est praetore me quinquennio ante, quam consul sum factus; ita re magis quam summa auctoritate causa illa defensa est.

26
97 Quodsi in scaena, id est in contione, in qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modo id patefactum et inlustratum est, quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas, ne amare quidem aut amari, cum, id quam vere fiat, ignores. quamquam ista adsentatio,

quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest nisi ei,
qui eam recipit atque ea delectatur. ita fit, ut is adsen-
tatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi adsen-
tetur et se maxime ipse delectet. omnino est amans sui 98
virtus; optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit,
intellegit. ego autem non de virtute nunc loquor, sed de
virtutis opinione. virtute enim ipsa non tam multi praediti
esse quam videri volunt. hos delectat adsentatio, his fictus
ad ipsorum voluntatem sermo cum adhibetur, orationem
illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. nulla
est igitur haec amicitia, cum alter verum audire non vult,
alter ad mentiendum paratus est. nec parasitorum in co-
moediis adsentatio faceta nobis videretur, nisi essent milites
gloriosi.

magnás vero agere grátias Thaís mihi?

satis erat respondere: 'magnas'; 'ingentes', inquit. semper
auget adsentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur,
vult esse magnum. quam ob rem, quamquam blanda ista 99
vanitas apud eos valet, qui ipsi illam adlectant et invitant,
tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut
animadvertant, ne callida adsentatione capiantur. aperte enim
adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors;
callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum
est. nec enim facillime adgnoscitur, quippe qui etiam ad-
versando saepe adsentetur et litigare se simulans blandiatur
atque ad extremum det manus vincique se patiatur, ut is,
qui inlusus sit, plus vidisse videatur. quid autem turpius
quam inludi? quod ut ne accidat, magis cavendum est.

ut me hódie ante omnes cómicos stultós senes
versáris atque lússeris lautíssume.

haec enim etiam in fabulis stultissima persona est inprovi- 100
dorum et credulorum senum. sed nescio quo pacto ab ami-
citiis perfectorum hominum, id est sapientium (de hac dico

sapientia, quae videtur in hominem cadere posse), ad leves amicitias defluxit oratio. quam ob rem ad illa prima redeamus eaque ipsa concludamus aliquando.

27 Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat. in ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia; quae cum se extulit et ostendit suum lumen et idem aspexit adgnovitque in alio, ad id se admovet vicissimque accipit illud, quod in altero est; ex quo exardescit sive amor sive amicitia. utrumque enim dictum est ab amando; amare autem nihil est aliud nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita; quae tamen ipsa efflorescit
101 ex amicitia, etiamsi tu eam minus secutus sis. hac nos adulescentes benevolentia senes illos, L. Paulum, M. Catonem, C. Galum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum, diliximus; haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. vicissim autem senes in adulescentium caritate adquiescimus, ut in vestra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum adulescentis P. Rutilii, A. Verginii familiaritate delector. quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia *ex alia* aetas oriatur, maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e car-
102 ceribus emissus sis, ad calcem, ut dicitur, pervenire. sed quoniam res humanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus et a quibus diligamur; caritate enim benevolentiaque sublata omnis est e vita sublata iucunditas. mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet; virtutem enim amavi illius viri, quae extincta non est. nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis. nemo umquam animo aut spe maiora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem pro-

ponendam putet. equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut 103
fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia
Scipionis possim comparare. in hac mihi de re publica con-
sensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem requies
plena oblectationis fuit. numquam illum ne minima quidem
re offendi, quod quidem senserim, nihil audivi ex eo ipse,
quod nollem; una domus erat, idem victus, [isque communis,]
neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque
communes. nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper 104
aliquid atque discendi, in quibus remoti ab oculis populi omne
otiosum tempus contrivimus? quarum rerum recordatio et me-
moria si una cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi
atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. sed nec
illa extincta sunt alunturque potius et augentur cogitatione
et memoria mea et, si illis plane orbatus essem, magnum
tamen adferret mihi aetas ipsa solacium. diutius enim iam
in hoc desiderio esse non possum. omnia autem brevia tole-
rabilia esse debent, etiamsi magna sunt.

Haec habui de amicitia quae dicerem. vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut ea excepta nihil amicitia praestabilius putetis.

ADNOTATIO CRITICA.

Cat. Mai. § 1 humanitatem] humanitatem etiam *fuisse puto* | 12 quanta *add. ob aequabilitatem* | ita] *LVv*, ita tum *P interpolate* | 14 suasi. is]* *ed. I:* suasisset P^1; suasi. set *Forchhammer* | 18 et quo modo; Carthagini male] et quomodo Carthagini cui male *PL* (*hic om.* et) | 20 percontor]* *ed. I:* percontantur | 22 facto]* recitato; *nam hoc illi* quaesisseque *non convenit. verum videtur glossa extrusum* | 26 quid — aliquid] *fuisse puto* quid, quod senes sunt qui etiam addiscant aliquid? | 28 compta et mitis oratio] *cf. Suet. Cal. 53* lenius comptiusque scribendi genus | 29 ista ipsa] ipsa ista P^1L | 31 enim *incl. Weidner; de cacophonia* tertiam iam *cf. § 56* gratiam iam | 37 tenebat] itaque tenebat *ego ed. I* | 44 cereo] *Mayer:* crebro. *sed* crebro *interpolatum esse potest propter* saepe, *quod antecedit* | 47 ego vero] PL^2, libenter vero L^1, *cui favet Val. Max. 4, 3, ext. 2:* libenter enim istinc — profugi; *cf. Ter. Andr. 2, 1, 37* fugin hinc? ego vero ac lubens | 49 iucundius] *P*, iucundius mori L^1 *interpolate.* vivere, *quod praecedit, causam interpolationis videtur dedisse* | dimetiendi] *cf. Quint. inst. 12, 11, 12*: mundum ipsum paene dimetiri minores — artes | 52 enim *incl. F. Otto* | procreat]* *ed. I:* procreet. *coniunctivi nulla videtur causa* | 53 religatio et propagatio vitium *incl. (ed. I); hoc enim inest in* 'capitum iugatio' *et* 'aliorum inmissio' *et turbat loci aequabilitatem* | 59 fortunae tuae virtus]* tuae virtuti fortuna, *quod non videtur sententiae aptum. haec enim est: multi falso beati audiunt ob magnam fortunam, Cyrus vero recte beatus dici potest, quia fortunae eius virtus adiuncta est* | 60 perduxisse] pervenisse *ego ed. I* | 64 de quo agimus] *mihi susp.* | 67 non ita] *Kraffert:* ni ita | si *add. idem* | 68 adulescens, quod] *C. F. W. Müller*: adulescens, cum. *cf. § 60* hoc beatior quam media, quod — habebat; *de am. 2* et eo magis, quod — utebare; *7* eoque magis quod — non adfuisti; *15* idque eo mihi magis est cordi, quod — numerantur | hic consecutus] hic *molestum est, fort. ex iis quae subsequuntur praeceptum* | 70 autem *incl. (ed. I), ne particula totiens repeteretur. hoc loco geminatis litteris* 'reliqua atem tempora' existere potuit' | 71 avelluntur] *Orelli*: evelluntur | 72 senectutis — possis *incl. (ed. I)* | ut navem — dissolvit

incl. Meissner | 74 sed incertum] *Halm:* et incertum | 75 de quo]* *ed. I:* de qua | 77 non enim video] *excidisse quaedam puto*; *nam* enim *non habet quo referatur. vitium tollitur in V, qui exhibet* equidem non habeo, *sed non emendatur. nam etiam sic dure adiungitur sententia priori* | intuerentur]* *ed. I:* tuerentur, *quod verear Ciceroni adscribere* | 78 tot artes] *Baiter:* tot artes tantae scientiae. *superfluum est* tantae scientiae, *turbat aequabilitatem sententiae nec consentit cum loquendi usu Tulliano* | 81 corporis] *P*, corporum *L Br. V, quod non est necessarium*; *cf. § 77* sumus inclusi in his compagibus corporis | 82 fuisse conaturos]* *ed. I:* esse conatos, *quod explicari non potest* | 85 fugere debemus] f. non debemus *desidero i. e. non debemus fugere defectionem, quae propria est senectutis, quoniam illa non molesta est seni, praesertim cum iuncta sit senectus cum rerum satietate; cf. etiam § 5 et 29.*

Lael. § 2 tum]* *in edit. p. SRosc.* p[1]. *89, Dahl:* tum fere *interpolate* | 5 de amicitia] *ante* loquetur *incl. Beier, ante* quam legens *incl. Meissner* | 8 valetudinem respondeo] respondeo *spurium puto* | 10 sed certe] sed *mihi susp.* | 13 ut plerique] *codd. quidam, Deiter:* ut in plerisque | contendebat *add.* | 15 aequius] aequum *ego ed. I* | 23 bona spe] *DE*, bonam spem *al.* | 27 quod — existit]* *ed. I:* cum — extitit | 32 ei *add.*; *hoc perspicuitatis gratia Ciceronem dedisse puto* | suntque] *Beier:* sintque | est honesta] *Halm:* sit h. | 33 perducti essent] *Meissner:* perduxissent. *cf. Sen. contr. 1 pr. 13:* a prima pueritia usque ad ultimum eius diem perductam familiarem amicitiam | 35 illos — profiteri] illi — profiterentur *temptavi ed. I* | 41 quoquo modo] *BGM*, quoque modo *P* | primo]* *ed. I, ut locus legi posset:* deinde. *quamquam verba* serpit — labitur *e scaenico aliquo deprompta videntur. omisso* quae *septenarius integer evadit et principium subsequentis:* Sérpit deinde rés proclivis ád perniciem; cúm semel | Coépit, labitúr | discunt]* *ed. I:* discent; *illud enim iam tum fiebat* | 50 adliciat et adtrahat] *Halm:* inliciat et tam trahat. *cf. § 32* adplicant se et — admovent; *48* adplicet et adiungat; *div. 1, 86* ad se adliciat et adtrahat | 53 inmutari] *P*, inmutari sperni ab eis veteres amicitias, indulgeri novis *al.* | 56 qui sint] *mihi susp.* | faciat] *Halm (cf. § 59):* facit | 57 amicorum] *Beier (§ 46):* causa a. | 59 constituendus est] *post haec videtur sententia excidisse:* hoc faciam *vel* eum constituam *aut scribendum* sed — dicam *(sic ed. I)* | esses osurus] *Cobet:* esset o. | 60 deligendo] *P*, diligendo *al.* | 61 voluntates] causae *requiritur* | 63 ut utamur]* *ed. I:* quo utamur. *illud* quo *ortum videtur scriba ad* quasi *praevertente. cf. etiam p. Cluent. 57, 158* nunc ut utar | amicitia — amicorum] amicis — eorum *temptavi ed. I* | 64 si *suppl. ed. I* | 65 constantiaeque est] est *ante* fides *videtur collocandum* | 68 quin ipso] quin in ipso *P, Schiche* | 69 per se] *Halm:* per se posse | 70 eam]* *ed. I:* ea | fuerunt] *Madvig:* fuerint | 74

oportet *add*
cf. Liv. 29,
ner | solven
78 incipias]
multis] *Mc*
iusseris *G*,
adseritur |
eisdem | 1

polatione;
acl. Meiss-
na *susp.* |
I | 86 a
lusseris]
itteratione
lcem cum
rt P.

Recensí téhož vydavatele vyšly pro školy tyto sp
autorů římských:

M. TULLII CICERONIS IN L. CATILINAM ORATIONES
Druhé vydání, 1893. 8°, str. V a 48 20

C. SALLUSTI CRISPI BELLUM IUGURTHINUM. 1888.
str. VII a 90 36

M. TULLII CICERONIS PRO SEX. ROSCIO AMERINO,
IMPERIO CN. POMPEI, PRO ARCHIA POETA OI
TIONES. Druhé vydání 1896. 8°, str. VII a 87 . 40

CORNELII TACITI GERMANIA, AGRICOLA, DIALOGUS
ORATORIBUS. 1889. 8°, str. 100 50

CORNELII TACITI AB EXCESSU DIVI AUGUSTI LIB
I—III. 1890. 8°, str. 112 70

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBRI I ET II. 1890.
str. 124 50

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBRI XXI ET XXII. 18
8°, str. 116 50

C. SALLUSTI CRISPI BELLUM CATILINAE, HISTORIARU
ORATIONES ET EPISTULAE. Accedunt incertae origi
opuscula Sallustiana. 1891. 8°, str. 95 45

M. TULLII CICERONIS PRO T. ANNIO MILONE, PRO
LIGARIO, PRO REGE DEIOTARO ORATIONES. 18
8°, p. VIII a 69 40

CORNELII TACITI HISTORIARUM LIBRI I ET II. 1892.
str. 105 60

C. IULII CAESARIS COMMENTARII DE BELLO CIVI
1893. 8°, str. 149 80

M. TULLII CICERONIS PRO L. MURENA ET PRO P. SUL
ORATIONES 1894. 8°, str. IV a 76 40

TISKEM KARLA BELLMANNA V PRAZE.